

સ્વ. લાઈ હીરજી ટોપણ સમારક નિબંધ માળા, નં. ૩.

હાલમાં અપાતી કેળવણીની ખુબીઓ, અને ખામીઓ,
અને તેની હિંદુ સમાજ ઉપર થતી અસર, તેમાં
સમયાનુસાર કેવા ફેરફારની જરૂર છે.

ચિટલે

આધુનિક કેળવણી.

લેખક

હરગોવિન્દ કાનજી ભટ્ટ.

પ્રકાશક

ભાટિયા મિત્રમંડળ તરફથી

દામોદર સુન્દરદાસ ધરમશી,

અને

નારાણજી દયાળા,

સુખડવાળા બિલ્ડિંગ, હોનાંબી રોડ,

મુંબાઈ નં. ૧.

કલ્પિત રૂ. ૦-૪-૦

ચોરટેજ બદ્દ.

કેટલાક અગત

આંકડાઓ.

- ૧ “આખા દેશમાં ૫ ગાયે ૧ સ્કૂલ
“દેશમાં ૪ છોકરે ૧ છોકરી નિર્મલ
- ૨ “આખા દેશમાં હજારે વાંચી લખ
- ૩ “ભતિ પરત્વે જોઈએ તો ૧,૦૦૦
“વાંચી લખી શકે છે.”
- ૪ “સુશિક્ષિત કહેવાતા ભારતવાસીએ
“અન્ય દેશોને મુકાબલે આ પ્રમ
- ૫ “આખા દેશમાં બહુતા વિદ્યાર્થી
“ટકા આવે છે.”
- ૬ “સેંકડે ભાગ્યે દશ છોકરાઓ નિ
- ૭ “આપણી અંગ્રેજી શાળામાં દા
“જઈ શકે છે.”
- ૮ “કૉલેજમાં દાખલ થતા દર ત્રણ
“મળે છે.”
- ૯ “દર હજાર હિંદુઓમાં એક વક્ર
“અને બે કળા વિજ્ઞાન વિગેરેના
“વખીલ અને ડૉક્ટરોનું પ્રમાણ
- ૧૦ “આખા દેશમાં ૭૦ ટકા ખેડૂતે
“મોટા ભાગ નિરક્ષર છે.”
- ૧૧ “બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનની ૨૬ કરોડ
“તથા દર દશ ચોરસ માઇલે
“સરેરાશ ૪૫ ગામડાએ એક ક
- ૧૨ “ઉંચી કેળવણી માટે આખા દે
“આખા ઈલાકામાં છે. સિવા
“પ્રાંતમાં ૪૪ કૉલેજો છે. અને
“શાળાઓ છે.”
- ૧૩ “પ્રાથમિક કેળવણી માટે દર
“ઇલાકાં તથા વેલ્સમાં ૩. ૭-૯
- ૧૪ “ગુજરાતમાં દર હજાર માણસે
“શ્રીઓ નિરક્ષર છે.”
- ૧૫ “મુંબઈ ઈલાકાની ૨ કરોડ
“કેળવણી લે છે; અને તેમાં
“જેટલો ભાગજ છે.”
- ૧૬ “મુંબઈ ઈલાકામાં કુલ ૪૪૯
“આ શાળાઓની ૩૬૩ માઇલે

- ૧ પ્રમાણ આવે છે. તેમજ રાખા
શકે છે.”
- ૨ ૫૬ માણસ છે.”
- ૩ ૧૦૮ અને ૧,૦૦૦ સ્ત્રીઓમાં ૧૦
- ૪ માણસે માત્ર ૧ ટકાજ આવે છે.
સ્પર્ધા ગણી શકાય તેવું છે.”
- ૫ માણસ વસ્તીના ટકા પ્રમાણે ૨.૭
- ૬ માણસ નિરોગી રહીને પુર કરે છે.”
- ૭ દશ વિદ્યાર્થીઓમાંથી એકજ કૉલેજમાં
- ૮ માંથી એકનેજ ડિગ્રી (Degree)
- ૯ દર, બે કેળવણીના કામમાં રાખાયલા
લોક હોય છે. મુસલમાનોમાં પણ
છે.”
- ૧૦ નીનું કામ કરનારા રહે છે. માંનો
- ૧૧ પ્રમાણમાં લગભગ ૨,૨૦૦ માણસે,
શાળાની સરેરાશ આવે છે. તેમજ
જણાય છે.
- ૧૨ કૉલેજો છે. જેમાંની માત્ર ૧૫ જ
માં ૫૬, મદ્રાસમાં ૪૬, અને સુરતમાં
માં ૧,૩૦૦ હાઈસ્કૂલો તથા ૧૨,૭૦૦
- ૧૩ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ૩. ૧૨-૧૦,
૬૬માં ૩. ૦-૧-૬ અર્થ થાય છે.
- ૧૪ ૧૨ છે. તેમજ દર હજાર સ્ત્રીઓ ૭૪
- ૧૫ ની વસ્તીમાં ૧,૫૩,૦૬૦ કન્યાઓ
જવા યોગ્ય તો સેંકડે ૭-૮
- ૧૬ શાળામાં સરકારી શાળાઓ ૨
ની સરેરાશ આવે છે.”

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૬૮૪૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ અધુનિક ડેપાઈ

વિષય M0228186

નાઈ હીરજી ટોપણ સમારક નિબંધ માળા, પુ. ૩ જી.

હાલમાં અપાતી કેળવણીની ખુબીઓ, અને ખામીઓ,
અને તેની હિંદુ સમાજ ઉપર થતી અસર, તેમાં
સમયાનુસાર કેવા ફેરફારની જરૂર છે.

એટલે

આધુનિક કેળવણી.

લેખક

હરગોવિન્દ કાનજી ભટ્ટ,

૯૩-૯૫-૯૭ વિઠ્ઠલવાડી,

મુંબાઈ, નં. ૨.

પ્રકાશક

ભાટિયા મિત્રમંડળ તરફથી,

દામોદર સુંદરદાસ,

અને

નારાણજી દયાળ,

મુખડવાળા બિલ્ડીંગ, હોર્નબી રોડ,

મુંબાઈ, નં. ૧.

૯૧૬-૧૭.

પ્રથમાવૃત્તિ,

પ્રત ૧,૦૦૦.

કીંમત રૂ. ૦—૪—૦, પોસ્ટેજ જુદું.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગજા નો હોમીરાઈટ-સંગ્રહ

૬૫૨૭૦

ના. વા. ધ્રુમરેએ “ ધી લક્ષ્મી આર્ટ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ,” હજી, સાંકળી સ્ટ્રીટ,
ભાયખાળા, મુંબઈમાં છાપ્યું અને હામોદર મુંદરદાસ ધરમશી તથા
નારાણુજી દયાળે, ભાટીઆ મિત્રમંડળ માટે, કોટ, હોર્નબી રોડ,
સુખડવાળા બિહડીંગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું.

ઉપોદ્ધાત.

ભાટિયા મિત્રમંડળના એક અગ્રેસર અને મંડળનો પાયો નાખનારા-
માંના એક ભાઈ હીરજી ટોપણ સંવત ૧૯૬૬ ની સાલમાં સ્વર્ગવાસી
થતાં તેમના મિત્રો ને વખાણનારાઓએ તેમના સ્મારક માટે એક ફંડ ઉભું
કર્યું હતું; તે ફંડમાંથી દર વરસે જાહેર હરિકાષ્ઠથી એક ધનામી નિયંધ્ર
લખાવવા અને છપાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તે અનુસાર આ
નિયંધ્રમાળાના નિયંધ્ર ત્રીજા માટે જાહેર ખર્ચર આપવામાં આવી હતી, અને
જે લેખો આવ્યા હતા, તેમાં રા. રા. હરગોવિન્દ કાનજી ભટ્ટનો નિયંધ્ર
કમિટીએ ઉત્તમ તરીકે જાહેર કર્યો અને તેથી મજકુર લેખકને તેના ધના-
મના રૂ. ૫૦) મિત્રમંડળના ગત વાર્ષિક મેળાવડા વખતે આપવામાં આવ્યા હતા,
અને આ નિયંધ્ર સ્મારક ફંડમાં નાણાં ભરનારાઓની કમિટીના હરાવાનુસાર
છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ઉક્ત સ્મારક ફંડમાં નાણાં ભરનારાઓની કમિટી તરફથી એ ફંડની
વ્યવસ્થા માટે નીચેના નિયમો હરાવેલા છે:—

- (ક) આ ફંડનું નામ સ્વર્ગવાસી ‘ભાઈ હીરજી ટોપણ સ્મારક ફંડ’ રાખવું.
- (સ્થ) આ ફંડની નીચે લખ્યા પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવા માટે, ભાટિયા મિત્ર-
મંડળની વ્યવસ્થાપક મંડળીને આ ફંડના મંત્રીઓએ સોંપી આપવું.
- (ગ) પેટા કલમ (ખ) માં જણાવ્યા પ્રમાણે ભાટિયા મિત્રમંડળની
વ્યવસ્થાપક મંડળીને સોંપ્યા પછી ત્રણ માસની અંદર ભા. મિ. મંડ-
ળની વ્યવસ્થાપક મંડળી યોગ્ય લાગે એવા ચાર ગૃહસ્થોની કાયમની
સખકમિટીની ભા. મિ. મં. વ્યવસ્થાપક મંડળી નેમણુક કરે.
- (ઘ) આ ફંડની આવી રીતે સોંપાયેલી રકમ ભા. મિત્ર મંડળની વ્યવસ્થા-
પક મંડળી મુકરર કરે એવા બે ગૃહસ્થોના નામે સધર જામીનગીરીમાં
અથવા સારી આંટવાળી બેંકમાં વ્યાજે મુકવી. કેવી જામીનગીરીમાં
રોકવી અથવા કઇ કઇ બેંકમાં આ રકમ મુકવી તે ભા. મિ. મંડ-
ળની વ્યવસ્થાપક મંડળીએ મુકરર કરવું.

- (ક) દર વરસે આખા અથવા શ્રાવણ માસમાં સગકમિટી નક્કી કરે જેવા વિષય ઉપર હિંદુ લેખકો પાસે જાહેર હરીફાઈથી નિબંધ માંગવા.
- (જ) આવી રીતે આવેલા નિબંધોમાંથી સગકમિટી જે નિબંધ સર્વોત્તમ ઠરાવે, તેના લેખકને રૂ. ૫૦) નું ઇનામ ભાટિયા મિત્રમંડળના વાર્ષિક મેલાવડા સમયે આપવું.
- (ઝ) જે લેખકને ઇનામ મળ્યું હોય, તેના નિબંધોને માટે 'સ્વર્ગવાસી ભાઈ હીરજી ટોપણુસ્મારક ફંડ નિબંધમાળા' નું નામ આપી, તેની ઓછામાં ઓછી પાંચસો નકલો છપાવવી; અને તે પાછળ રૂ. ૧૦૦ સુધીનો ખર્ચ દર વરસે કરવો. ઇનામ અપાયા પછી ત્રણ માસની અંદર નિબંધ છપાવી બહાર પાડવો.
- (ઞ) આ પ્રમાણે છપાવતા નિબંધની એકેક પ્રત આ ફંડમાં નાણાં ભરનાર દરેક ગ્રંથસ્થને, તથા ભાટિયા મિત્રમંડળના દરેક સભાસદને મફત આપવી.
- (ટ) પેટા કલમ (જ) માં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રતો વહેંચ્યા પછી જે નકલો આપી રહે તેની સગકમિટીને યોગ્ય લાગે તેવી કીમત રાખી જાહેરને વેચવી, અને તે પ્રમાણે વેચાયત્રી પ્રતોનું ઉત્પન્ન આ ફંડમાં જમે કરાવવું.
- (ડ) આવી રીતની વ્યવસ્થા જ્યાં સુધી ફંડમાં નાણાં હોય, ત્યાં સુધી કરવી; અને નાણાં પૂરાં થયે આ ફંડને બંધ થયેલું જાહેર કરવું.

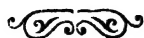
આ ફંડ તરફથી નીચે મુજબના નિબંધો અસારસુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે:—

- ૧ દાક્ષના હિંદુ સાંસારિક સુધારકોની મુશ્કેલીઓ ... કી. રૂ. ૦-૩-૦
- ૨ દાક્ષની હિંદુ ન્યાતોની ઉત્પત્તિ તથા વર્તમાન સ્થિતિ તથા તેનું ભવિષ્ય ... કી. રૂ. ૦-૩-૦
- ૩ દાક્ષમાં અપાતી કેળવણીની ખુબીઓ અને ખામીઓ, અને તેની હિંદુ સમાજ ઉપર થતી અસર, તેમાં સમયાનુસાર કેવા ફેરફારની જરૂર છે ... કી. રૂ. ૦-૪-૦

ભાટિયા મિત્રમંડળ ઓફીસ,
સુખડવાળા બિહોંગ,
હોનબ્લી રોડ, મુંબઈ, નં. ૧.
તા. ૨૩-૧૨-૧૯૧૬.

દામોદર સુંદરદાસ,
વ્યવસ્થાપક, નિબંધ કમિટી.

આમુખ

સાંપ્રત સમયમાં કેળવણીનો ગંભીર અને વિચારણીય પ્રશ્ન જનસમાજનું વિશેષ લક્ષ્ય બેઠી રહ્યો છે; તેમાં કેળવણીનું ખરૂં રહસ્ય સમજનારાઓએ તેમજ પ્રગત્યને ઉલટભર્યા ભાગ લીધો છે તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે આપણા દેશમાં સંગીન અને સંસ્કારી કેળવણીનો—એટલે દેશને અનુકૂળ કેળવણીનો—હજી પણ વિશેષ ફેલાવો થયેલો નોવાને કેળવાયેલો વર્ગજ નહિ પરંતુ સમસ્ત પ્રજા આતુર છે.

કેળવણી વિના કોઈપણ પ્રગતિ ઉન્નતિ થવી અસંભવિત તેમજ અશક્ય છે, એ ઈતિહાસ સિદ્ધ સૂત્રનો લોકવર્ગ તરફથી ક્યારનોએ સ્વિકાર થઈ ગયેલો છે. એટલે હવે હિંદીપ્રગતને કેળવણીની જરૂર છે કે કેમ? એ પ્રશ્નજ રહેતો નથી. પરંતુ કેળવણીમાં આગળ વધેલા અન્ય દેશોની હરોળમાં ઊભા રહેવા માટે કયા પ્રકારની કેળવણીની જરૂર છે એ માત્ર યોગ્ય રીતે નજીવું આવશ્યક છે. કેમકે એજ પ્રશ્ન હાલને સમયે અત્યંત અગત્યનો થઈ પડ્યો છે.

પ્રાચીન કેળવણી સારી કે આધુનિક કેળવણી સારી, એ કહેવાનો આ પુસ્તકનો મુખ્ય મુદ્દો નથી, તેમજ આ લેખકનો હેતુ પણ નથી. પરંતુ કેળવણીની સ્થિતિ અને ગતિ સબંધી યોગ્ય રીતે સંક્ષેપમાં સત્ય હકિકત કહી શકાય એ ઇચ્છાનુસાર સમય, શક્તિ અને સાધનની અનુકૂળતા પ્રમાણે બંને પ્રકારની કેળવણી વિશે સામાન્ય વિવેચન કરવાનો દેશકાળને અનુસરીને પ્રયાસ કર્યો છે. ભવિષ્યમાં હિંદીપ્રગતને કેવી કેળવણીની જરૂર છે—એટલે કે હિંદીપ્રગતને કઈ નતની કેળવણી અનુકૂળ થઈ પડે—અને કેવા પ્રકારની કેળવણી વધુ વખત સુધી ચાલુ રહેતો હિંદીપ્રગતનું ભવિષ્ય દેખાય છે તે કરતાં પણ વધુ ઉજ્જવળ કલ્પી શકાય ઈત્યાદિ દિગ્દર્શન કરાવવાનો આ લઘુ પુસ્તકનો મુખ્ય આશય છે; અને “ એવી કેળવણી મળે ” એમ હિંદીપ્રગતની વાંચના છે એવા ચો તરફથી પડઘા સંભળાય છે.

આવા ગહન અને અગત્યના વિષય ઉપર લખવાનો જોઈએ તે કરતાં ઓછો વખત મળ્યો હતો, અને ત્યાર પછી પણ તુરતમાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયેલ છે એટલે દોષો રહી ગયા હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે આ પુસ્તકમાં રહેલા દોષો વિદ્વાન વાંચકો ઉદાર હૃદયે નિભાવી લેશે.

છેવટમાં જે જે અંકકારો તથા વિદ્વાનોના વિચારોનો મેં આ પુસ્તકમાં ઉપયોગ કર્યો છે તેમનો; તથા આ પુસ્તકનાં પ્રેક્ષકો વાંચી જવામાં પોતાના અમૂલ્ય વખતનો ભોગ આપી મદદ કરનાર મારા મિત્ર શ્રીયુત્તમ યુનીલાલ મુળચંદ કાપડીઆ, એમ. એ., બી. એસ. સી., એલ. એલ. બી. નો પણ હું માનપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

અનુકૂળવાડી, મુંબઈ, નં. ૨. }
તા. ૨૫-૧૨-૧૯૧૬. }

હરગોવિન્દ કાનજી ભટ્ટ.

.....“ If we are not prepared to bear a cess for educating the children of the mass of our own people, if we are not prepared to make sacrifices for so great an object, if we expect money to drop from somewhere—and remember, even if the Government raise it by additional taxation, after all it is we who shall pay it—we may as well cease talking about improving the lot of the mass of the people. * * * *

* * * * * *

.....I for one shall rejoice if the British Government of the country takes its courage into both hands and comes forward boldly to introduce compulsion throughout the country for both boys and girls—the whole field to be covered in a certain number of years. * * * *

* * * * * *

No one is so simple as to imagine that a system of Universal Education will necessarily mean an end to all our evils, or that it will open out to us a new heaven and new earth. Men and women will still continue to struggle with their imperfections and life will still be a scene of injustice and suffering, of selfishness and strife. Poverty will not be banished because illiteracy has been removed, and the need for patriotic or philanthropic work will not grow any the less. But with the diffusion of Universal Education the mass of our countrymen will have a better chance in life.” * * * *

Hon. Mr. G. K. GOKHALE.

“હાલમાં અપાતી કેળવણીની ખુબીઓ, અને ખામીઓ,
અને તેની હિંદુ સમાજ ઉપર થતી અસર,
તેમાં સમયાનુસાર કેવા ફેરફારની જરૂર છે.”

એટલે

આધુનિક કેળવણી.

લેખક--હરગોવિન્દ કાનજી ભટ્ટ.

“Education is the most radical thing in the world
To teach the alphabet is to inaugurate a revolution
To build a school-house is to construct a fort.”

ભાવાર્થ—કેળવણી એ જગતમાં ઘણીજ સ્વાભાવિક વસ્તુ છે.
કેળવણીની શરૂઆત એ પરિવર્તનની પ્રથમ સંસ્કારવિધિ છે.
કેળવણીનું મંદિર બાંધવું તે એક પ્રજાના રક્ષણના કિલ્લા સમાન છે.

કેળવણી એટલે માણસને અજ્ઞાનતાના અંધકારમાંથી મુક્ત કરી જ્ઞાનના
પ્રકાશમાં દોરનાર સરળ માર્ગ.

કેળવણી એ કોઈપણ વ્યક્તિનું, કોઈપણ કુટુંબનું, કોઈપણ સમાજનું,
ને કોઈપણ દેશનું અવનતિ નાશક અને ઉન્નતિ સાધક મહાનમાં મહાન બળ છે.

કેળવણી એ જીવનના હેતુઓ ધડવા, તથા વ્યક્તિ અને સમસ્ત પ્રજાનું
લવિષ્ય નક્કી કરવા, ઘણાજ શક્તિવાળા સાધનો માંહેનું એક અત્યંત
ઉપયોગી સાધન છે.

માણસ, માણસપણું પ્રાપ્ત કરી, પરિપૂર્ણતા મેળવી પૂર્ણપણે સંસાર ચલા-
વવાને શક્તિવાન થાય, તૈયાર થાય; અને જીંદગીભરમાં ઉત્પન્ન થતા અવનવા
મુશ્કેલ અને વિકટ પ્રશ્નોનો વિચાર પૂર્વક દીર્ઘદષ્ટિથી તોડ લાવી આદર્શજીવન
ચલિત કરી શકે. એ કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

ખરી કેળવણી લેવાથી પ્રથમતો મનુષ્યમાં મનુષ્યપણાને સાર્થક કરવા જેટલી લાયકાત આવે છે. વિશેષે કરીને સર્વ પ્રકારની—આચાર, વિચાર, નીતિમય રહેણીકરણી, વિવેક, સભ્યતા, ક્ષમા, દયા વિ. વિ. સદ્ગુણોની—આવડત આવે છે. કેટલાંક રૂઢીઝંધનો, વહેમ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, કુસંપનો નાશ કરવાને મદદ કરે છે. કેળવણી લેવાથી વિશાળ વાંચનના લીધે નૂતન નૂતન નિરીક્ષણ કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાઓના બળે દેશાટન કરવાની વધુ પ્રમાણમાં અભિલાષાઓ થતાં વ્યાપારાદિક વિષયોમાં અપ્રતિમ ફાયદા થાય છે. શ્રીમાનો અને વિદ્વાનો કેળવણીના પ્રભાવે એક ખીખની લાયકાત સમજી પ્રસંગ પરત્વે યોગ્ય કદર કરી અરસપરસ સમાગમમાં આવવાનું કરે છે. મૈત્રિની કદર થાય છે, દેશપ્રત્યે સદ્ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મ સંબંધી લાગણી થાય છે; ને ખરૂંખોટું પારખવાની માણસમાં વિવેકબુદ્ધિ આવે છે. સદ્ગુણ ઉપર પ્રીતિ થાય છે. દોષો માફ કરવા જેટલી સહનશિલતા દાખવવાની સમજશક્તિ આવે છે. નીતિને વશ થઈ અનીતિથી દૂર રહેવાય છે. મોભો યથાર્થપણે જાળવી શકાય છે. ફરજ અને પ્રેમના સત્યસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. વધુ ભાષાઓનું જ્ઞાન થવાથી, દરેક ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચવાથી, તેમજ મુસાફરીથી આપણી કેળવણીના ગુણદોષ જાણી શકાય છે; અને તેમાં અનેક પ્રકારના સુધારા વધારા કરી શકાય છે. કળાકૌશલ્યના નવા નવા હુન્નર શોધી શકાય છે. આરોગ્યનાના નિયમો પાળવાના સત્યસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. ભૂમંડળ ઉપર સત્કીર્તિ મેળવી શકાય છે. સ્વાર્થ-બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી લવિષ્યનું હિત જોઈ શકાય છે. સાંઝે નરસું પારખી શકાય છે. અનેક સંશોધને વિકટ રસ્તાઓ ને દુઃખના ડુંગરથી મુક્ત થઈ શકાય છે. ખરી કેળવણી લીધેજ મનુષ્ય “પેટ બળ્યો ગામ બાળે” તેવું કરવાનું સાહસ કરતો નથી. ને મૂર્ખમિત્ર કરતાં ડાહ્યા દુશ્મનને હજાર દરજ્જે શ્રેષ્ઠ માનવાની વિવેકબુદ્ધિ દર્શાવે છે.

કેળવણી ન હોય તો કઈ સ્થિતિ સંભવે અગર થાય? એવિશે વિસ્તારથી કહેવાનું આ સ્થાન નથી. તોપણ ટુંકામાંજ કહીશું કે, આત્માસિવાય દહની જે સ્થિતિ થાય; એટલે કે દહ શબ્દરૂપ ગણાય તે સ્થિતિ કેળવણી વિનાની પ્રજાની થાય.

કેળવણી વિશે વિસ્તારથી લખી શકાય તેટલો સમય ને સ્થાન નથી એ વાત ખરી; પરંતુ હાલની કેળવણીની ખુબીઓ અને ખામીઓ જાણવા માટે આપણે પ્રાચીન અને અર્વાચીન કેળવણી સંબંધી કૈંક જાણવું જોઈએ. કેમકે એમ

જાણ્યા સિવાય ખુબીઓ અને ખામીઓનું જોઇતું ને પૂરતું અવલોકન તથા સ્પષ્ટીકરણ થઈ શકે નહિ. એ તો સ્પષ્ટ વાત છે કે એક વસ્તુ સારી માઠી કહેવાને માટે મુકાબલે ખીજી ચીજ સમીપ હોવી જોઈએ. એ નિયમાનુસાર પ્રાચીન અને અર્વાચીન કેળવણી વિશે થોડું જાણવાની જરૂર છે; તેથી સમય સાધન ને શક્તિની અનુકૂળતાપ્રમાણે એ દિશામાં ખનતો પ્રયત્ન કરી આ નિબંધ લખ્યો છે.

પ્રાચીન કેળવણી.

“પ્રાચીન જાહોજલાલીના સમયમાં ત્યારે આર્યપ્રજા સુધારાના કેન્દ્ર-સ્થાનપર પહોંચી હતી ત્યારે આર્યપ્રજામાં શિક્ષણની શી વ્યવસ્થા હતી? શિક્ષણ કયા અર્થમાં સમજવામાં આવતું હતું? તે કાળમાં અમુક પુસ્તક પાંચી તેમાં ઉત્તીર્ણ થવામાં અથવા અમુક હુન્નર શીખી ધન કમાવાને યોગ્ય થવામાંજ શિક્ષણ શબ્દનો સમાવેશ થઈ જતો નહિ. સત્ય શિક્ષણ એજ ગણાતું કે જે મનુષ્યને પશુસ્થિતિમાંથી કાઢી દેવકોટિનું મનુષ્ય બનાવી શકતું. પ્રાચીનકાળની આર્યપ્રજાએ મનુષ્યસમાજની જે રચના તથા વ્યવસ્થા કરી છે તેના જેટલી ઉત્તમ અને પૂર્ણ રચના હજી અન્ય પ્રજા કરી શકી નથી.” તોપણ પ્રાચીન કેળવણીના ક્રમનું સત્યશોધન કરવા પ્રયત્ન કરીએ તો અસ્થાને નહિ ગણાય. ભૂતકાળમાં એટલે ઈસ્વીસનપૂર્વે શિક્ષણક્રમ કેવો હતો, તથા કઈ પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવામાં આવતું તે ચોક્કસ શબ્દોમાં લખી શકાય તેવા સ્પષ્ટ દાખલાઓ નથી. પણ આપણા વેદો અને બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ને ઉપનિષદ્ ગ્રંથોથી, તેમજ રામાયણ અને મહાભારતથી એટલો સત્ય સારાંશ લઈ શકાય છે ખરો, કે આર્યપ્રજામાં તે સમયે માત્ર જ્ઞાની, તત્ત્વદર્શી, કે એકલા વિદ્વાન નહોતા; પરંતુ સારા સારા ગણિતશાસ્ત્રીઓ, વૈયાકરણીઓ, શિલ્પશાસ્ત્રીઓ, જ્યોતિષશાસ્ત્રનાખાં, ગાયનવાદનના નિપુણ ઉપાસકો, કવિયો, ચિકિત્સકો, વૈદ્યો, શુરવીરો, લડવૈયાઓ, કારીગરો, અને વ્યવહારાદિક વિષયોમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા સજ્જનો હતા. અને તેઓનાં મહાન્ ગ્રંથોમાં વર્ણનો લખેલાં છે. તેથી એવો શિક્ષણક્રમ હતો એમ કહી શકાય છે.—કેમકે આ દરેક વિષયમાં શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, અને ધાર્મિક કેળવણીનો સમાવેશ થઈ જાય છે—એટલે આ દેશને સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ કેળવણી તે સમયે આપવામાં આવતી. વેદોનો અભ્યાસ તો અનાદિ કાળથીજ હતો; અને તેમાંપણ ઋગ્વેદના

ગ્રંથનો અભ્યાસ સર્વોત્તમ હતો એમ કહી શકાય છે. દુનિયાના સાહિત્યમાં આવો અગાધ સારરૂપ અપૂર્વ અને શિક્ષણ આપવામાં બીજો કોઈ ગ્રંથ ઉત્તમ નહિ હોય એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પુરાણો થયાં તે સમયમાં અને ત્યાર પછી પણ વેદોનો અભ્યાસ તો શરૂજ રહેલો હતો. આપણું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સાહિત્ય વેદ, સંહિતા, ન્યાય, મિમાંસા, શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણો છે. અને એ વખતે આ અભ્યાસ ધણો હતો. કેમકે આટલા સાહિત્યનો અભ્યાસ કરનારા સંપૂર્ણ થઈ શકતા એમાં શંકા જેવું નથી. તેમને જોઈતાં દરેક સાધનો હતાં. અને આ કેળવણીએ મહાન ઋષિ મુનિઓ તથા વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ અને બાણ જેવા સમર્થ કવિઓ ઉત્પન્ન કર્યા. એ વાસ્તવિક હિંદવાસીઓને મગરૂય થવા જેવો પ્રસંગ છે. વેદો, પુરાણો તેમજ બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ ઉપરાંત રામાયણ અને મહાભારતથી આપણું સાહિત્ય વધુ પ્રકાશમાં આવ્યું. અને જગતના ઇતિહાસમાં હિંદે અમર કીર્તિ મેળવી. ત્યાર પછી પણ કાલિદાસે અને બાણે સંસ્કૃત સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવાના સતત અને મહાન પ્રયત્નો કરી, એ કવિઓ આર્યપ્રજાને અમૂલ્યમાં અમૂલ્ય વારસો સોંપતા ગયા છે.

“આર્યપ્રજાનો ઉદ્ભવ અને સાહસિક જીવનનો સાહિત્યમાં તેમજ પ્રાંતિક જીવનમાં જણાઈ આવે છે. બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકનાં શબ્દભાર ન જણાય તેવાં અધ્યયનો, અને યજ્ઞને માટે નાનાં પુસ્તકો થાય તેટલા માટે તેનાં સૂત્રો બન્યાં. ગૃહસ્થાશ્રમની ક્રિયા અને સંસારિક નીતિના નિયમો જોડવાને બીજાં સૂત્રો પણ ઘડવામાં આવ્યાં. આખા ભારતવર્ષમાં સૂત્ર શાળાઓ સ્થપાઈ અને ગ્રંથો વધવા મંડ્યા. આ ધર્મના ગ્રંથો સિવાય બ્યાકરણ અને કોષો શિખાતા, અને આ જમાનાની શરૂઆતમાં યાસ્કે નિરૂકત તથા પાણિનિએ બ્યાકરણ લખ્યું. અને દરાવેલા નિયમો પ્રમાણે યજ્ઞની વેદીઓ બાંધવાની ક્રિયાએ ભૂમિતિને જન્મ આપ્યો. આ પ્રમાણે ભૂમિતિ હિંદુસ્થાનમાંથીજ પ્રથમ હાથ આવી.”

રામ લક્ષ્મણ વિશ્વામિત્ર પાસે, શ્રીકૃષ્ણ સાંદીપનઋષિપાસે, ભીષ્મ ને કર્ણ પરશુરામ પાસે ને અર્જુન દુર્યોધન, દ્રોણ ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરતા હતા એમ આપણા ગ્રંથો કહે છે. પણ અસ્ત્ર શસ્ત્રની વિદ્યા સિવાય કેવી રીતે અને કેટલો અભ્યાસ કર્યો તે કોઈ સ્થળે વિગતવાર નથી. માત્ર મહાભારતના વનપર્વના ૨૬ મા અધ્યાયમાં બક તથા દાહ્યે યુધિષ્ઠિરને નીતિશાસ્ત્ર શિખવવા માટે આગ્રહ કર્યાની હકિકત છે. તથા

શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધના ૮૦ મા અધ્યાયમાં કૃષ્ણને સાંદીપન ઋષિ આશીર્વાદ આપે છે કે:—

“તુદોહં મોદ્વિજ શ્રેષ્ઠાઃ સત્ત્વાઃ સન્તુ મનોરથાઃ ।

છન્દાંસ્વચાતયામાનિ ભવન્નિવહ પરત્ર ચ” ॥ ૪૨

ભાવાર્થ—“અરે! હે ઉત્તમ દ્વિજ શ્રેષ્ઠાઃ સત્ત્વાઃ સન્તુ મનોરથાઃ । પરલોકના મનોરથો તમારા પૂર્ણ થાઓ. વેદાભ્યાસ નિલુલાય તેવો થાઓ”.

તેમજ સ્વેતકેતુ વિદ્યા પ્રાપ્તિ માટે પાંચાલની પરિપદમાં ગયો હતો. (બૃહ-દારણ્યક ઉપનિષદ ૬-૨.)

આવી વિગતોથી એટલો સત્ય ખુલાસો થાય છે ખરો કે અસ્ત્ર શસ્ત્રની વિદ્યા સાથે વેદવિદ્યા અને બ્રાહ્મણગ્રંથોને સૂત્રોના અભ્યાસ સાથે નીતિ અને વૈરાગ્યનું જ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું. ઉપરાંત ભિન્ન ભિન્ન કલાઓ હજી બાળાવસ્થામાં હતી પણ કરખાનાં અને કલાઓનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. સડકો તૈયાર થઈ ગઈ હતી, અને જલમાર્ગે વ્યવહારને માટે તથા સાધારણ વ્યાપારને માટે નાવ બનાવ્યાં હતાં. વણવાનું, કાંતવાનું અને ઢોળ ચઢાવવાનું કામ તેઓ જાણતા અને વાળ્યર્થ અને ઉનનાં કપડાં બનાવતાં હતાં. સુતારકામની પણ વૃદ્ધિ થઈ હતી અને રંગવાનું કામ પણ તેઓ શિખ્યા હતા. બધા કરતાં વણવાનું કામ સારી રીતે જાણાયું હતું. સ્ત્રીઓના કુશળ હાથથી તાણો ને વાણો ગુંથાતા કેમકે હુત્રરઉદ્યોગની કેળવણીનો સારો ચિતાર આપે એવાં ઋગ્વેદમાં અનેક પ્રમાણો છે. સારાંશ કે આર્યપ્રજ્ઞને દરેક પ્રકારનું શિક્ષણ મળતું. એમ કબૂલ કરવામાં હરકત નથી.

ત્યાર પછી ધણાં વર્ષો વિત્યા બાદ કવિવર કાલિદાસે અને બાણે કેટલો અભ્યાસ કેવી રીતે ને ક્યાં કર્યો તે પણ સ્પષ્ટ નથી. સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણના અનેક ગ્રંથો રચાયા છે; અને આ વિષયમાં હિંદુપ્રજ્ઞ દરેક પ્રજ્ઞના કરતાં અઘાપિ પર્યંત શ્રેષ્ઠપણું ભોગવે છે. રામાયણ અને મહાભારતના ગ્રંથો સચવાઈ ન રહ્યા હોત તો આર્યપ્રજ્ઞને સાહિત્યના કહો, કે ઇતિ-હાસના કહો, અથવા ગમેતે વિષય પરત્વે કહો તે વિષયમાં આર્ય પ્રજ્ઞની પ્રાચીન સ્થિતિ શું હતી તે ખરી હકિકત જાણવા માટે આપણી હાલની તીવ્ર લાગણીઓને કોઈપણ પ્રકારનું પોષણ મળત નહિ. અને આપણી એ ભાવનાઓ એમની એમ દબાઈ જાત.

ઋગ્વેદના સમયમાં અને ત્યાર પછી લેખન શૈલીનો અભાવ હતો. ગ્રંથો મુખ્યમુખ્ય ભણાવવામાં આવતા, વેદનાં સૂકતો અને ગ્રંથો પિતા પાસેથી પુત્રને, અને ગુરૂ પાસેથી શિષ્યને એમ સોંપાતાં; અને એ વિશાળ સાહિત્ય એમ જ સચવાતું આવેલું. પરંતુ સાયનાચાર્યે કરેલા વેદના ભાષ્યની પ્રતો બુદ્ધી બુદ્ધી દટાવી હતી એ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે, કે તે સમય પહેલાંજ લેખન શૈલીની પદ્ધતિ દાખલ થઈ ગયેલી હોવી જોઈએ.

ગુરૂકુલ—હાલ નિશાળોમાં અભ્યાસ કરવા જવું પડે છે ને માસ્તરો શોધવા પડે છે તેવું પ્રાચીન કાળમાં નહોતું. હાલની શિક્ષણ પદ્ધતિથી કેવળ ભિન્ન પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિ હતી. સ્કૂલની માસિક પરીક્ષા, વિ. તેમજ વાર્ષિક પરીક્ષાઓ તે સમયે નહોતી. અભ્યાસ કરવા વિદ્યાર્થીઓને ગુરૂના આશ્રમોમાં જવું પડતું. “પ્રાચીન આર્યોના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે પ્રત્યેક બાલકને બ્રહ્મચારી થવું આવશ્યક હતું. તેને ગુરૂગૃહે શિક્ષણ તથા ભોજનાચ્છાદન મફત મળી રહેતાં. દરિદ્ર અને શ્રીમાન, સુદામા અને કૃષ્ણની પેઠે એકજ ગુરૂના સાદા આશ્રમમાં એકસરખી છંદગી ગાળતા. વ્યાયામ, સન્ધ્યા, પ્રાણાયામ આદિ નિત્યકર્મ, સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારના આદર્શ વાતાવરણથી શરીર તથા આત્માનો સંપૂર્ણ વિકાસ થતો.” આ વખતમાં માત્ર બ્રાહ્મણોજ ભણતા એમ નહોતું. પણ સમસ્ત પ્રજાને અભ્યાસ કરવાની છૂટ હતી. એમ આપણા પ્રાચીન કાળના ગ્રંથો કહે છે. તે વખતે બ્રહ્મચર્ય પાળીને અભ્યાસ કરવો પડતો. ને અભ્યાસ પૂર્ણ થયા પછી ગુરૂપાસેથી ઇષઃ પ્રમાણપત્ર મેળવી ગુરૂની રજા લઈ શક્તિ પ્રમાણે ગુરૂદક્ષિણા આપી તૈયાર થએલા શિષ્યો ઘેર આવતા; એમ શાસ્ત્રો કહે છે. ભારદ્વાજ, યાજ્ઞવલ્કય, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, પરશુરામ, દ્રોણ ને સાંદીપનઋષિનાં આશ્રમો જેવાં તે દરેક જમાનામાં ઘણાં આશ્રમો હતાં. તેઓ જંગલમાં રહી તત્ત્વજ્ઞાન ચિંતન કરતા ને આગળ કહ્યું તેમ શિષ્યોને વેદમંત્રો પાઠે કરાવતા. રાત્ર્યાશ્રયથી સ્વતંત્ર રીતે અનેક પ્રકારે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવામાં આવતા. ત્યાર પછી વિદ્યાર્થીઓમાં તૈયાર થયા વિદ્યાર્થીઓ જવા લાગ્યા; અને શાસ્ત્રીજી થઈને આવતા. જે નિયમ થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે હજીપણ ચાલુ છે.

ત્યાર પછી બુદ્ધનો સમય આવે છે. આ સમયમાં વિદ્યાર્થીઓ હતા, તેમાં દક્ષિણની મહાન વિદ્યાર્થીઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં ખાસ કરીને સંસ્કૃત શિક્ષણ આપવામાં આવતું, અને પ્રજા સાર્વજનિક

કેળવણીનો ફેલાવો સ્વયંભેજ કરતી. આ સમય પછી આપણા ભારતવર્ષના ઝળહળતા સૂર્યને રાહુની છાયા લાગવી શરૂ થઈ. મુસલમાનોએ ભારતપ્રજાની કીર્તિરૂપ જે કંઈ ઇતિહાસના વૃત્તાંતો સચવાઈ રહેલાં હતાં તે અગ્નિદેવને સ્વાધીન કીધાં—સિથીયન, હૂણુ, અને મુસલમાન હૂમલો કરનારાઓએ મોટી મોટી લાયબ્રેરીઓ બાળી દીધી—એમ કહેવાય છે. તોપણ અલેક્ઝાન્ડરના સમયમાં ઉત્તર હિંદુસ્થાન “સુધારાના સંપૂર્ણ શિખરે પહોંચેલું હતું.” ત્યાર પછી ચંદ્રગુપ્ત, ઐંદુસાર, અને અશોકના સમયમાં કેળવણીની તથા રાજ્યપ્રજાની આબાદીની સ્થિતિ સંતોષકારક હતી. તેમજ લેખનશૈલીની પણ રૂઢી હતી. ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં ઝાડતી છાલો તેમજ કપડાં પર લખવાની રૂઢી હતી એમ મેગેસ્થીનીસના તેમજ ગ્રીક લેખકોના આધારથી કહી શકાય છે.*

ઇતિહાસ કહે છે કે વૈદિક કાળથી આર્ય લોકોને ખગોળ ને ગણિતનું જ્ઞાન હતું તેમાં આ સમયે વધારો થયો. ખીજગણિત ને ખગોળ સંબંધી લખનાર આર્યભટ્ટ થયો. ખગોળ સંબંધી પારાશરે અને ગર્ગે પણ લખેલ છે. પરંતુ પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે તેનાં તથા સૂર્ય ને ચંદ્રનાં ગ્રહણ થવાનાં ખરાં કારણ એણે લખ્યાં છે. તે પછી વરાહમિહીર, બ્રહ્મગુપ્ત, ભાસ્કરાચાર્ય વિ. વિદ્વાનો થયા; તેમણે પણ ખગોળ ને ગણિતનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. વળી રોગ, રોગનાં કારણ, ચિકિત્સા, ઉપચાર, શસ્ત્રવિદ્યા વગેરે ઉપર ચરક, સુશ્રુત વગેરેએ વૈદ્યકના ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમજ શિલ્પ-શાસ્ત્ર અને ગાયનના પણ ધણા ગ્રંથો થયા છે.

રાજર્ષિ ભર્તૃહરી, વિક્રમાદિત્ય, ભોજ અને રાજશેખર રાજાઓ હતા છતાં કવિ હતા. એ ઉપરથી દેખીતી રીતેજ માનવાનું આપણને સખળ કારણ મળે છે કે તે વખતે કેળવણીનો ધણો ફેલાવો હોવો જોઈએ. તેમજ કેળવણી લોકપ્રિય કરવાને માટે રાજાઓ ધણી આતુરતા ધરાવતા હોવા જોઈએ.

* સ્મીથ લખે છે કે કેળવણી ઉપરાંત તે વખતે દીવાની કામકાજ, મ્યુનિસીપાલીટી, ઉદ્યોગહુત્તર, પરદેશના મુસાફરોની સરભરા, જન્મમૃત્યુનું પત્રક, વ્યાપારખાતું, માલ ખનાવવાનું ખાતું, કર વેચાણ, ન્યુસરાઇટર ખાતું, (ન્યુસપેપરને બદલે) ફોજદારી ખાતું, જમીનવસુક્ષાત ખાતું, નહેરખાતું, (Irrigation) સેન્સસ ખાતું—વસ્તીપત્રક—વિગેરે ધણાં ધણાં ખાતાઓનાં કામકાજ ધણીજ પ્રવિણતાથી ચાલતાં હતાં.

આ વખતે પાલી ભાષા બોલાતી હતી, કે જે સંસ્કૃતપરથી અપભ્રંશ થઈ હતી. અશોકના સમયમાં બૌદ્ધધર્મશાસ્ત્રો માગધી ભાષામાં લખાયલાં છે...ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકના સમયનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ હિંદના પ્રજાત્વનું ભાન કરાવવા માટે અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે તેવો છે.

સ્મીયના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે ઇસ્વીસનના ત્રીજા સૈકા સુધીનું તામીલ પ્રજનું સાહિત્ય ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. તે પ્રજા સાહિત્યમાં ઉત્તર હિંદુસ્થાનની પ્રજાથી સ્વતંત્ર રીતે આગળ વધેલી હતી. ધાર્મિક કેળવણી સંબંધી તે પ્રજાની જાણવાલાયક ખાસ નોંધ નથી. પરંતુ કૃષિ-વિદ્યા (Agriculture) ઉપર તેઓ ખાસ ધ્યાન આપતા એમ હકિકત મળે છે. પ્રજાને ફરજિયાત કાયદામાંથી તેમના ધંધાને નુકશાન ન પહોંચે તે માટે મુક્ત કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરથી એટલું તો કહી શકાય કે રાજ્યની આબાદી માટે વ્યાપાર ઉદ્યોગને ધક્કો ન પહોંચવાનું રાજ્યે ખાસ ધ્યાન રાખતા. કવિતા સિવાય ગાવાનીકળા, નાટ્યશાસ્ત્રની કળા, ચિત્ર-કામ તથા કોતરકામમાં પ્રજા હુશિયાર હતી ને દરિયાર્ધ મુસાફરીથી તે પ્રજા બહોળો વ્યાપાર કરતી. મુસાફરી કરનારી પ્રજાને નૌકાખાતાનું સાફ જ્ઞાન હતું.

પાંચમા સૈકામાં હિંદુસ્થાન વિદ્યા અને બીજી સર્વ બાબતોમાં સુખી હતો. માત્ર અંદર અંદર ધર્મના ઝઘડા થતા હતા. તે વખતે ઈજિપ્ત, ગ્રીસ, રોમ વિગેરે દેશો સિવાય જગતના અન્ય દેશોમાં વિદ્યાનો બીલકુલ પ્રકાશ નહોતો. એમ જગતના ઇતિહાસથી કહી શકાય છે.

ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં ભારતખંડના સર્વ મહાન પ્રદેશો સુધરેલી અવસ્થામાં ને આબાદ સ્થિતિમાં હતા. તે પહેલાં પાંચમા સૈકાની આખરે સરસ્વતી યુરોપના કેટલાક દેશોમાં હયાતી ન ધરાવવાનું પણ ઇતિહાસના ગ્રંથો પરથી જણાય છે.

મહારાજા હર્ષના સમયમાં કેળવણીનો પ્રચાર દેખીતી રીતેજ ધણે વધી ગયો હતો. અને આ ફેલાવો વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણો અને બુદ્ધસાધુઓમાં વધારે જોવામાં આવતો હતો. કેળવણીને રાજા તરફથી સંપૂર્ણ માન આપવામાં આવતું હતું.

સાર પછીના સૈકાઓમાં કેળવણીની સ્થિતિનું રૂપાંતર થએલું જોવામાં આવે છે. તોપણ ઈ. સ. ૮૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધીમાં ભારતવર્ષની અન્ય દેશોથી ચડતી, વિદ્યા કળા વ્યાપાર કૃષિ અને સામાન્ય સુધારામાં શરૂ હતી, ને દેશમાં દ્રવ્ય પુષ્કળ હતું. એથી આના મુકાબલે યુરોપ આવી દરેક બાબતમાં પછાત હતો. આ વખતમાં આરબોએ પણ કેળવણીમાં આગળ વધેલા દેશોનું અનુકરણ કરી થોડા સમયમાં ભણતરનો સારો ફેલાવો કરેલો. તેમની સરકાર વિદ્યાર્થીઓના ખર્ચ ઉપરાંત તમામ ખર્ચ આપતી; ને ગ્રંથ-

કારો વિગેરેને સારો આશ્રય મળતો. તેમજ મુસલમાન ખલીફા પણ વિદ્વાને આશ્રય આપવા લાગ્યા હતા. પોતાની રૈયતને ભણાવવા સારૂ તેમણે નિશા-જો ને પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી. એ સમયમાં ચીના દ્વોકામાં પણ થોડે ખર્ચે ભણાવવાનો વિશેષ પ્રચાર હતો. જુદી જુદી હકિકતો ઉપરથી એમ જણાય છે કે અગાઉના વખતમાં થોડે ખર્ચે સારો ને સંગીન અભ્યાસ થઈ શકતો.

હિંદના દરેક જમાનાના વિદ્વાનો એટલે સુધી કેળવણીના શિખરે પહોં-ચેલા હતા કે શાસ્ત્ર અને ખીજ અનેક આખતોમાં વાદવિવાદ કરવાને કાઈ-પણ દેશની પ્રજા સામે ટક્કર ઝીલવા જેટલી શક્તિ ધરાવતા હતા. આને ભૂપણ કહી વખાણીએ, કે દૂપણ કહી ધિક્કારીએ, તોપણ એ શક્તિ (Spirit)ના કેટલાક અંશે હજીપણ હાલના જમાનામાં નજરે પડે છે. ટુંકામાં સૈકાઓથી માંડી અત્યાર સુધીમાં જ્યારે આ દેશના અગ્રગણ્ય ગણાતા વિદ્વાનો આ દેશની ઉચ્ચ સ્થિતિ સાખીત કરવાને અને જનસમૂહમાં એ ભાવનાની સ્થાપના કરવાને આ દેશના અને અન્ય દેશોના તેવીજ સ્થિતિ અને દરજ્જાના વિદ્વાનો સાથે ધર્મ, શાસ્ત્ર, વિદ્યા, હુન્નર, ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર વાદવિવાદ કરતા હતા; અને તેને લઈને પ્રજામાં સામાન્ય રીતે અશાન્તિ ફેલાવાથી પ્રજા ભિન્નભિન્ન રીતે વહેંચાઈ ગઈ હતી. તોપણ તેઓએ ઉદ્દોગ હુન્નર તરફ ખેદરકારી ખતાવી તેને ખીલવવામાં દુર્લક્ષ આપ્યું નહોતું. હવે માત્ર એટલુંજ કહેવું બાકી રહી ગય છે કે તે વખતમાં કેળવણી લેવાતી તે કરતાં બહુશ્રુતપણું વિશેષ હતું. પરંતુ તે સમયે કમાણીના સાધન તરીકે, કે સંસાર વ્યવહાર ચલાવવામાં કેળવણીનો જેટલો ઉપયોગ થતો, તે કરતાં વ્યક્તિવાદમાં અને શિષ્યો તૈયાર કરવામાં કેળવણીનો વધુ ઉપયોગ થતો; અને બચના વખતમાં ગ્રંથો લખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવતો. આ બધું કહેવાનો માત્ર એકજ ઉદ્દેશ છે કે આપણે જોયું તેમ કાઈપણ પ્રકારનું તે સમયે હાલના જેવું નિયમસર શિક્ષણ અપાતું નહોતું. તોપણ ગયા જમા-નામાં કેળવણીએ જેવા પુરુષો ઉત્પન્ન કર્યા છે તેવા હાલને સમયે કે ભવિ-ષ્યમાં ઉત્પન્ન થશે કે કેમ? એના ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવવું એ ઉતાવળ કર્યા સમાન લેખાય. કેમકે હજી લોકવાયકા છે કે “કાલિદાસસ્તુ એક એવ, તાદૃશો ન મૂતો ન મવિષ્યતિ.”

કર્નલ ટૉડ લખે છે કે “જેમ યૂરોપમાં વેનીસ હતું તેમ ગુજરાતમાં અણહીલવાડ હતું.” હિંદુસ્થાનના એક નાના ગામની વેનીસ સાથે સરખા-મણી! અને તેમાં પણ હરિકાષ્ઠમાં ગુજરાતના એક ગામને સ્થાન મળે!

એજ ભારતવર્ષના ગૌરવની જ્વલંત સાક્ષી છે. વેનીસના વ્યાપારીઓ ચૈદમા અને પંદરમા સૈકા સુધી હિંદુસ્થાનમાંથી માલ લઈ જઈ યૂરોપમાં વેચતા. એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે.

ભારતપછી દેશની સ્થિતિમાં પરિવર્તન થવાથી કેળવણીમાં પણ અનેક પ્રકારે પરિવર્તનો થયાં છે; દેશમાં અંદર અંદરના કુસંપને લીધે મોટાં રાજ્યોના ભાગલા થયા. પરદેશી રાજ્યોના હુમલા અને તેના થકી પ્રજાની થએલી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ, ભાગલા પડેલા રાજ્યોની અશાંતિ; આવાં આવાં અનેક કારણોને લઈને પ્રજાને જીવન ઉપરથી પ્રેમ જતો રહ્યો. અને કેળવણીનું કામ આશ્રય વિનાનું, દેખરેખ વિનાનું, લાગણીને અંકુશ વિનાનું થતાં કેળવણીનું ક્ષેત્ર ઘણે અંશે સંકુચિત થયું, અત્યંત દીન થયું. તોપણ ગમે તે વખતે ભારતવર્ષમાંથી કેળવણીનો તદ્દન નાશ તો થયોજ નથી. હા. એટલું તો ખરું કે વિદેશી રાજ્યોના વારંવાર હુમલાઓ થતા જોઈ તે વખતે ધર્મ અને જાતિનો ખચાવ કરવા માટે પ્રજાને તૈયાર રહેવું પડ્યું. તેથી વિદ્યા અને તેનાં ઉત્તેજનનાં સાધનો ઘણાં ખરાં અંધારામાં રહ્યાં હતાં; તોપણ તે સમયે ઉદ્યોગની કેળવણીને પ્રાધાન્યપણું આપવામાં આવતું હતું, અને તે સમય પહેલાંની અને તે સમયની પ્રજાએ ઘણીખરી ચીજો તૈયાર કરી વિદેશી પ્રજા પાસેથી મોઢે માગી કીમત લીધેલી છે.

“આ દેશમાં વિદ્યા હુન્નર જમાનાઓથી સારી રીતે ખીલેલાં હતાં. લિન્ન-લિન્ન પ્રકારનો રેશમી અને કસખી વણાટ તેમજ ઉન તથા સુતરાઉ વણાટ સુંદર થતો હતો. સોના, રૂપાના, તેમજ હીરા ને રત્ન જડીત દાગીનાના ઘણા સારા સારા નમુનાઓ થતા હતા. હાથીદાંત, સૂખડ, સાગ, સીસમ ઉપર નક્સીદાર કામ ઘણું થતું. તાંબા પીતળનાં વાસણ સુંદર થતાં. શિલ્પ-વિદ્યામાં પણ આ દેશની પ્રજા ઘણીજ આગળ વધેલી હતી. એ તેમના સમયમાં કરેલાં કામો—ગુફા, દેવાલયો, ને મકાનો ઉપરથી સાબિત થાય છે.”

સમય તો ગદલાયો હતો એટલે ભાષામાં પણ ફેરફારો થયા હતા. સંસ્કૃત કે ઝંદ કરતાં પણ વધારે જૂની ત્યાર પછી ઝંદ, સંસ્કૃત, પાલી, માગધી એમ ભાષામાં ફેરફારો થયા; અને છેવટે તે સ્થાને પ્રાકૃત ભાષા આજ્ઞ થઈ—તોપણ અકબરના સમય સુધી સંસ્કૃત ભાષાનો તદ્દન લોપ થયો નહતો. આદલાહ પોતેજ સંસ્કૃત, ફારસી, ને હિંદી ભાષા શિખ્યો હતો—યવન રાજ્યથી અને તેના ત્રાસથી પ્રાચીન સાહિત્ય સાચવવું પણ અત્યંત મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. તો-પણ મુસલમાનોના આક્રમણ સુધી કાશી, ઉજ્જયિની અને વિજયનગરમાં

વિદ્યાપીઠો હતી અને મોગલ રાજ્યના અંત સુધીતો નહિ પરંતુ મોગલ રાજ્યના મધ્યકાળ સુધી કેળવણીની સ્થિતિ તદ્દન છિન્નલિન્ન થઈ નહોતી; એમ અકબરના દૃષ્ટાંતથી પુરવાર થાય છે. ત્યાર પછી સાહિત્ય, સાહિત્યના સ્થાને અને અભ્યાસ, અભ્યાસના સ્થાને એમની એમ સ્થિતિમાં રહ્યા. પ્રાકૃત ભાષા વધુ પ્રમાણમાં પ્રચલિત થઈ હતી અને એ ભાષાએ અનેક સાહિત્ય-સેવકો ઉત્પન્ન કર્યા. હિંદે જૂદી જૂદી ભાષામાં પોતાનાં વહેંચાઈ ગયેલાં આવાં રત્નોથી ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન રાખ્યું; અને તેથી બ્રિટીશ મહારાજ્યની સ્થાપના થયા પછીજ કેળવણીમાં હિંદે જળહળતું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે એમ આપણે જે માન્યતા ધરાવીએ છીએ તે ઉપસા દ્રષ્ટાંતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અતિ પ્રાચીન સમયમાં પણ દેશકાળને અનુસરીને વિશેષ સારા પરિણામ ઉત્પન્ન કરાવનાર કેળવણી લોકો મેળવતા હતા.

ઉપરની હકિકતથી ખાત્રી થાય છે કે જનસમાજની સર્વ પ્રકારની કેળવણીમાં આઘંત સંતોષકારક સ્થિતિ હતી. તેમાં ખાસ કરીને લક્ષ આપવા જેવું એ છે, કે સ્ત્રીકેળવણી જેવા વિષય પ્રતિ પણ દુર્લભ આપવામાં આવતું નહોતું. સ્ત્રીકેળવણીના વિષયમાં પણ ભારતવર્ષની સ્થિતિ જગતના કોઇપણ દેશ કરતાં ઉતરતે દરજ્જે નહોતી એમ જણાય છે. કેમકે વિશ્વાસુ જેવી સ્ત્રી ઋગ્વેદના કેટલાક મંત્રો રચે, લીલાવતી જેવી ગણિતશાસ્ત્ર બનાવે, ગાર્ગી યાજ્ઞવલ્કય જેવા ઋષિને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવે, સરસ્વતી જેવી સ્ત્રીઓ વિદ્યાવાદમાં ભાગ લે, અને કેળવણીના શુદ્ધ સંસ્કાર વાળી સ્ત્રીઓ મહાન દેવીઓ તરીકે પૂજાય; સ્વારેજ મનુ મહારાજ જેવા ધારાશાસ્ત્રીની “યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ” એ ઉપમા ખરી નીવડે. સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી દિગ્ગન્તકીર્તિ મેળવવાનું કેવળ પુરૂષોના ભાગ્યમાં લખાયલું હોય એમ જણાતું નથી; અને જણાશે પણ નહિ. ગુણોથી પૂજની સતીઓની અઘાપિ પર્વત વિશ્વમાં અમર નામાવન્તિ છે અને રહેશે. એમાં કાંઈ શક જેવું નથી. કેમકે મહાન કવિ ભવભૂતિ કહે છે કે “ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિપ્તં ન ચ વયઃ”

ગુણોવાળી સ્ત્રીઓને ધણુંજ માન મળતું એમ બતાવનારાં અસંખ્ય સ્થાનો આપણા ગ્રંથોમાં છે, તેમજ રઘુવંશમાંથી પણ પ્રમાણ નીકળે છે. યાજ્ઞવલ્કયે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો તે સાંજે તેનો અને તેની વિદ્વાન પત્ની મૈત્રેયી વચ્ચેનો સંવાદ, તેમજ તેજ ઉપનિષદમાંથી વિદેહ રાજા જનકની સભામાં વિદ્વાનોના મહાન મંડળનો હેવાત્ર એ એ પ્રમાણો પુરતાં છે. મી. દત્ત કહે છે તેમ પ્રમાણોથી શું એમ સિદ્ધ નથી થતું કે પૃથ્વીની પીઠ ઉપરની ખીચ

બધી પ્રાચીન પ્રજાઓના કરતાં પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં સ્ત્રીઓને કદાચ વધારે માન મળતું? પોતાના ઘણીઓની બુદ્ધિમાન સહચરી, સંસારની મુસાફરીમાં તેમને મિત્ર તથા પ્રિય સહાયરૂપ, ધર્મક્રિયાઓમાં તેમની ભાગિની, તથા તેમના પવિત્ર ગૃહ-સુખના નિદાનરૂપ ગણાઇ હિંદુ પત્નીઓ જૂના વખતમાં માન અને પ્રતિષ્ઠા પામી છે. ગાર્ગી કે મૈત્રેયીના જેવું ગૃહ જ્ઞાન તેમને મળે એમ વારંવાર ન બનતું. પણ તેમ છતાં તેમને સામાન્ય બાબતની માહિતી મળતી, તથા તેઓ ગૃહ કાર્યમાં કુશળ થતી. સ્ત્રીઓની ગતિ અને કાર્ય ઉપરના અયોગ્ય અંધનમાંથી મુક્ત હોઇને તેઓ જે મંડળમાં હોય તેમાં સ્વતંત્રતાથી ફરતી, જાહેર ઉત્સવમાં જતી. ધર્મ-ન્યસો કરતી, અને મિત્રોમાં, પરસ્પર મળવા જઈ શકતી. આથીપણુ વધારે તેઓને મીલકત અને વારસાનો હક્ક પણ મળતો; આ ઉપરથી તેમને મળતાં માન અને પ્રતિષ્ઠા પ્રદર્શિત થાય છે. પ્રાચીન રિવાજની અર્વાચીન સુધારાની પદ્ધતિ સાથે સરખામણી, એ કવચિતજ ઉચિત ગણાય; પણ આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ લખનાર જેણે પ્રાચીન હિંદુઓના સાહિત્યનું અધ્યયન કર્યું હોય તે એમ ખાત્રીથી કહેતાં શંકા કરશે નહિ કે ત્રણ હજાર વર્ષ અગાઉ હિંદુસ્થાનમાં જે માન સ્ત્રીઓને મળતું તેના કરતાં વિશેષ માન ગ્રીસ અને રોમના અતિ સુધરેલા દિવસોમાં પણ તે દેશોમાં તેમની સ્ત્રીઓને મળ્યું નથી.

વચગાળે પરદેશી રાજ્યોના હુમલાને લઇને અશાન્તિ થકી કેળવણીની જે શોચનીય સ્થિતિ થઈ તેમાંથી સ્ત્રીકેળવણી મુક્ત રહી નથી એમ જણાય છે. સ્ત્રીકેળવણીની તો ઉલટી ખરાબ સ્થિતિ થઈ. પરદેશી રાજ્યોના વારંવાર હુમલા અને જૂદા જૂદા રાજ્યોનો પ્રજાપરનો જૂલમ, રાજ્યકરનાર પ્રજાની વહેમભરી નજરના લઇને, તેમજ અનેક બળાત્કાર બન્યાના પ્રસંગોએ કરીને મા દીકરી ને વહુ બેનનો પ્રમાણમાં ભેદ રહ્યો નહિ. એમ લોકોક્તિ છે. તેથી શિયળ સાચવવાના મુખ્ય કારણે કરી ઓઝલ પડદા દાખલ થયા; અને સ્ત્રીઓને ગોંધી રાખવાની ન છૂટકે ફરજ પડી. જે રૂઢી હજી પણ ધણે સ્થળે ચાલુ છે. જે દેશની સ્ત્રીઓ ધર્મશાસ્ત્રોના વાદવિવાદની જાહેર સભાઓમાં ભાગ લેતી અને ધર્મક્રિયાઓમાં સાથે રહેતી તેને આમ ગોંધાઈ રહેવા વિદેશી રાજ્યોએ ફરજ પાડી અને શાસ્ત્રાર્થ કરનારી પવિત્ર આર્ય-ભગિનીઓએ પરપુરૂષ સાથે વાત કરવામાં પણ પાપમાં પડવાની ધર્મશાસ્ત્રોની આજ્ઞા ગ્રહણ કરી. તેને લઇને કેળવણી જેવા અગત્યના વિષય તરફ દર્શક

૧ હજી સુધી હિંદુસ્થાનના મહારાષ્ટ્ર જેવા ભાગોમાં ન્યાં મુસલમાનોની સત્તા બહુ અદ્ય હતી ત્યાં ઓઝલ પડદા કે લાજ જેવું કે નથી.

થયું. નામદાર બ્રિટીશ સરકારની સહાયથી હવે એ ભય દૂર થતો જાય છે. અને તેના લીધે કેળવણીમાં ફેલાવો થતો જાય છે. સને ૧૮૪૫ સુધીતો સ્ત્રીકેળવણીની સ્થિતિ સંતાપજનક હતી. મહર્ષિદાદાભાઈના પ્રયત્નથી સ્ત્રીકેળવણીનું દ્વાર ખૂલ્યું હતું. તોપણ આળાઓને સ્કૂલમાં મોકલવી એ ચીતોડનો ગઢ છતાં બરાબર હતું. સદ્ભાગ્યે એ દિશામાં લોકલાગણીનું વિશેષ પ્રમાણ છે; તેથી જેમજેમ કેળવણીનો વિશેષ પ્રચાર થશે તેમતેમ ઓઝલ પડદા જેવા કેટલાક કઢંગા રીવાજો નષ્ટપ્રાય થશે; અને કેળવાયલી સ્ત્રીઓ આગળ પડતો ભાગ લઈ ભૂતકાળની દેવીઓની જેમ વિશ્વમાં અમર નામ રાખશે.

વિદ્યામાં, સાહિત્યમાં, વ્યાપારવણજમાં, ને હુન્નરઉદ્યોગમાં જેમ ભારત-વર્ષની શ્રેષ્ઠતા સ્વતઃસિદ્ધ જણાય છે; તેમ લડાયક કેળવણીમાં પણ પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષની શ્રેષ્ઠતા માલૂમ પડે છે. રામ રાવણનું યુદ્ધ, કૌરવ પાંડવનું યુદ્ધ; આ અને આવાં ઘણાં યુદ્ધો તેની કળા, અંશો, સાહિત્યો, તથા વ્યૂહ-રચનાઓ ભારતવર્ષની પ્રજામાં જેટલે દરજ્જે જણાતાં હતાં—આધુનિક સમયમાં પછી ગમે તે કારણે ભલે નષ્ટપ્રાય થયેલાં માલૂમ પડતાં હોય—તેટલે દરજ્જે અન્ય દેશોમાં એવા દાખલાઓ મળી આવવા દુર્લભ છે.

ઋગ્વેદના સમયથીજ આર્યપ્રજા લડાયક વિદ્યામાં સર્વોપરિપાત્રું ભોગવતી આવી છે. માત્ર પ્રજાજ નહિ, સંસારીઓજ નહિ, પરંતુ “ઋષિઓ” પણ લડાઇવેળા ચોક્કસ થતા હતા.” ધીર પુરુષોને ઘણું માન મળતું હતું.”

મહારાજા દશરથના સમયમાં આઠ મંત્રીઓથી દરેક પ્રકારની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી તેવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. મહાભારતના વખતની વ્યૂહ-રચના જગજાહેર છે. ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષો વ્યતિત થવા દમ્ભે તો-પણ ચંદ્રગુપ્તના સમયની વ્યવસ્થા પ્રસંશાપાત્ર હતી. તે સમયે ચંદ્રગુપ્તપાસે મોટામાં મોટું બળવાન લશ્કર હતું. તેનો વહીવટ કરવાને તથા લશ્કરની સંભાળ રાખવાને ઘણી સારી રીતે છ જૂદાજૂદા વિભાગોમાં ૩૦ મેંબરોની પાંચ કમિટીથી લડાઈખાતું સ્થાપેલ હતું. (૧) દરિયાઈ ખાતાનું કામ, (૨) લશ્કરી માલ લઈ જવાની તથા લાવવાની તેમજ ખાવાપીવાની ગોઠવણ વિ., (૩) પાયદળ, (૪) ઘોડેસ્વાર, (૫) લશ્કરી રથો, (૬) લશ્કરી હાથીઓ; આ પ્રમાણે ગોઠવણ હતી. આવાં આવાં અનેક પ્રમાણો સાબીતી આપે છે કે ભારતવર્ષની પ્રજાની લડાયક વિષયમાં પણ શ્રેષ્ઠતા હતી.

અન્ય દેશો માટે ઇલીયડનો પ્રસંગ, સીકંદરની મહાન લડાઈઓ અને અન્ય દૃષ્ટાંતો લઈએ; તોપણ રામાયણ અને મહાભારતના પ્રસંગો જેવા પ્રસંગો મળવા દુર્લભ છે. પરંતુ આ દેશ માટે એમ કહેવામાં આવ્યું હોય એવું જણાતું નથી. ચાલુ રાક્ષસી વિગ્રહમાં પણ જેજે લડાયક યંત્રો હસ્તી ધરાવે છે તેમાંના મોટે ભાગેનાં યંત્રો ભારતવર્ષની પ્રજાએ વાપરેલાં હોવાનું અંથોમાંથી મળી આવે છે. આના સંબંધમાં કર્નલ ટૉડ પોતાના રાજસ્થાનમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે. “આજ સુધી રજપુત રાજ્યોપરતે યુરોપને જે કાંઈ માહિતી મળી છે તેથી “હિંદુસ્થાનના તે વિભાગના મહત્વ વિષે ભૂલ ઉત્પન્ન થઈ છે. તે દેશના ઇતિહાસના પ્રથમ યુગમાં પણ રજપુત રાજ્યોનો વૈભવ, ભાટચારણોની અતિશયોક્તિ બાદ કરીએ તોપણ ધણોજ હોવો જોઈએ. ઉત્તર હિંદુસ્થાન પ્રથમથીજ પૈસાદાર હતું. સિંધુ નદીના બંને કાંઠાપર આવેલા વિભાગ “ડરાયસની અમૂલ્ય સુબાયત (Satrapy) હતી. તેમાં ઇતિહાસ માટે ધણુંજ “સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યો છે. રાજસ્થાનમાં એક પણ ન્હાનામાં ન્હાનું રાજ્ય “નથી કે જ્યાં થરમોપીલી જેવું યુદ્ધ થયું ન હોય. ભાગ્યેજ એવું એકંપણ “શહેર હશે કે જ્યાં લીઓનીડાસ જેવો શૂરવીર જન્મ નહિ પામ્યો હોય. “તેમનાં ચરિત્રો, તેમનો ઇતિહાસ કે જે સારા ઇતિહાસ કર્તાની જાદુઈ લેખિનીથી “ચિતરામને—લખામને નિરંતર અપૂર્વ પ્રસંશાને પાત્ર થઈ શકત તે કાળના “અભેદ અંધારામાં વીંટળાઈ રહ્યા છે. નહિતો સોમનાથે ડેલફોસની હરિકાઈ “કાંધી હોત, હિંદની લૂંટફાટોએ લીબીયાના રાજાની દોલત ખરોબરી કરી “હોત, અને પાંડવોની વ્યૂહરચના આગળ ઝરઝીસ (Xerxes)નું લશ્કર “લઘુત્વમાં સમાઈ ગયું હોત. પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં હેરોડોટસ અને એનોફોન “(Xenophon) જેવા ઇતિહાસકારો નહિ હતા. અને કદાચ હતા તો “દુર્ભાગ્યે તેમના અંથો ખોવાઈ ગયા છે.”

જામે તે કારણના લીધે રામાયણના સમયે ઇલીયડની હકિકત અન્યાયો જે દાવો પશ્ચિમની પ્રજા કરે છે; તેના સામે દાખલા દલીલો રજુ કરી તેનું પિષ્ટપેયણ કરવા માટે આ વિષય તેમજ સ્થાન નથી. પરંતુ રામાયણ અને મહાભારતના સમયની ઝાહોજલાલીના સમયે કોઈપણ દેશ ભારતવર્ષની ખરોબરી કરી શકે તેમ નહોતો. એમ હાલના જમાનાના વિશિષ્ટ ગણાતા ઇતિહાસકારો કહે છે. આધુનિક સુધરેલી અને કેળવણીમાં આગળ વધેલી યુરોપીય પ્રજાને મગફળ થવાને ધણા સંકડાઓ થયા નથી એમ પણ તેજ ઇતિહાસકારો કહે છે; અને તેથી એ કારણો

સપ્રમાણ માનીએ તો કેળવણી એ વિષય ભારતવર્ષની પ્રગતિને મન નવો વિષય નથી.

આમ લિનલિન વિષયોની કેળવણીમાં ભારતવર્ષના ગૌરવની ખાત્રી થયા પછી, કેળવણી જેવા ઉપયોગી વિષયમાં ભૂતકાળના ગંભીર વિચારો અને પવિત્ર શોધો વિષે કેના હૃદયમાં નવી ભાવના ઉત્પન્ન ન થાય? કેને હિંદને માટે નજર આગળ નવું તેજ ન લાગે? વેદો અને ઉપનિષદ જેવા ક્ષદાયક અને ઉચ્ચભાવના પ્રેરનાર મૂલ ગ્રંથો આ દેશની પ્રગતિનું આશ્રાસન થઈ પડ્યું છે. એમ મી. દત્ત કહે છે.

જમાનાના ફેરબદલાના શરૂઆતના સમયમાં લોકોની પ્રવળ ઈચ્છાની આડે અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ તથા વિટંબણાઓ આવતાં તેને લીધે વિદ્યાપીઠોમાં અપાતી કેળવણીનાં સાધનો ઓછાં થતાં ગયાં. તેથી તેને જોઇતું ઉત્તેજન ન મળવાથી કેળવણી પ્રાન્તિક કેળવણીના સ્વરૂપે વહેંચાઈ ગઈ; અને સૈકાઓની અશાંતિના પરિણામે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે 'કેળવણીનું' ક્ષેત્ર અત્યંત સંકુચિત થયું. પ્રગતિમાં કોઈપણ પ્રકારના સંસ્કાર, ઉત્સાહ, કે ધૈર્યનાં અંકુરો દષ્ટિગોચર થતાં નહોતાં. સદ્ભાગ્યે કેળવણીમાંજ સર્વસ્વ માનનારી તે કેળવણી ઉપર અથાગ પ્રીતિ રાખનારી બ્રિટીશ પ્રગતિ ભારતવર્ષને સંયોગ થયો. ક્ષયરોગમાં સંપૂર્ણ સપડાયેલ ભારતવર્ષની કેળવણીની નાડી એ ધન્યવંતરીના હાથમાં આવતાં તેણે દરદ તપાસી તેની ખરી પરીક્ષા કરી જોઈતી અમૂલ્ય દવા આપવાનો સ્તુતિપાત્ર પ્રયાસ કર્યો; ને તે દરદ નાશુદ કરવાને જે પ્રયાસ આદર્યો તે પ્રસંગ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં સુવર્ણમય અક્ષરે લખી રાખવા જેવો મહાન પ્રસંગ છે.

આધુનિક કેળવણી.

(MODERN EDUCATION.)

આધુનિકકેળવણી (Modern Education) નો સમય હિંદનું રાજ્યતંત્ર પરમ કૃપાળુ નામદાર બ્રિટીશસરકારના સ્વાધીનમાં આવેથી એટલે કે અદ્વારમીસદીના મધ્યકાળથી શરૂ થયેલ છે, એમ માનવાને આપણને ઇતિહાસથી કારણ મળે છે.

બ્રિટીશપ્રબળનો ઈ. સ. ૧૭૫૭ થી ઈ. સ. ૧૮૩૦ સુધીનો સમય ભારતવર્ષમાં સાર્વભૌમ સત્તા કરવામાં રોકાયો તે વખત દરમિયાન પણ ભારતપ્રબળની કઢંગી સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવામાં તેમનું લક્ષ પરોવાયલું હતું. તોપણ સાર્વજનિક કેળવણીની અગત્યતા છે એમ સ્વિકારી તેને માટે કેઈપણ પ્રકારનાં ત્વરિત પગલાં ભરવાંને જોઈતો અવકાશ નહોતો એમ જણાય છે. અત્રે એટલું જણાવવું ઉપયોગી છે કે બ્રિટીશસામ્રાજ્યનો અમલ થયા પહેલાં નિશાળો નહોતી એમ નથી. જેમ સુરત, ભરૂચ, વડોદરા અને કાઠિયાવાડમાં ગામડીશાળાઓ હતી તેમ સમસ્ત હિંદમાં ઠેરઠેર ગામડીશાળાઓ હતી. હાલ મારવાડીના છોકરા જેટલું બણે છે તેટલું શિક્ષણ પ્રબળને મળતું; ને સારા વળાકાદાર અક્ષર ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું. ગામડી શાળાના અભ્યાસ ઉપરાંત ખીજા અન્ય વિષયોના અભ્યાસ માટે તથા ફારસી ભાષાના અભ્યાસ માટે પણ શાળાઓ હતી, ને બ્રાહ્મણો વેદનો અભ્યાસ તો કરતાજ હતા. સરાફના છોકરાઓ ગામડી નિશાળે સાધારણ રીતે શિખી રહે એટલે નામું હામું ને હિસાબ કિતાબ શિખવા પેઢીમાં જોડાઈ જતા. આના સંબંધમાં મુંબઈના અને મદ્રાસના નામદાર ગવર્નરોના અભિપ્રાયો શ્રીયુત રોમેશચન્દ્ર દત્તે પ્રગટ કર્યા છે તે જાણવા જોગ હોઈ જાણ માટે અત્રે ઉતાર્યા છે.

“પ્રાથમિક કેળવણી આ દેશમાં પરાપૂર્વથી યૂરોપ કરતાં ઘણા મોટા વિસ્તારમાં “પ્રચાર પામેલી છે. ગામડી શાળાઓમાં અભ્યાસ કરનારા છોકરાઓ લેખાંમાં બહુ “પ્રવિણતા દર્શાવતા હતા. આ દેશના બ્રાહ્મણો અને ઉંચા વર્ગના લોકો પોતાનાં “છોકરાઓને કંઈક કેળવણી આપવાની ધાર્મિક ફરજ સમજતા અને વ્યાપારીવર્ગ પણ “બાપદાદાના ધંધા સાથે પોતાના છોકરાઓને લાયક કરવાને માટે બારાખડી અને નામું “શીખવતા. બ્રિટીશ રાજ્યે પ્રાચીન પ્રાથમિક કેળવણીની આ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. “અને નાણાંની મદદ આપી છે. જે મદદ અપાય છે તે હજી પૂરતી નથી. ગામડાની “પ્રાથમિક કેળવણીને વધારે ઉદારતાથી મદદ આપવાની અને તેનો લાભ ખેડૂતવર્ગના “છોકરાઓ વધારે સારી રીતે લઈ શકે કે જેથી નામના ખર્ચે લેખન વાંચન અને નામું “બધા જાણી શકે. એવી ગોઠવણ કરવાની આ દેશમાં (હજીપણ) ઘણી જરૂર છે “દરેક ગામડામાં નિશાળો સ્થાપવાની ફરજ અદા કરવાની હજી બાકી છે.”

આ કેળવણીનો સમય અઢારમી સદીના મધ્ય કાળથી શરૂ થાય છે. એમ વાસ્તાવિક રીતે માની શકાય. આ સમયે ઇસ્ટઇન્ડીયા કંપનીનો આ દેશમાં અમલ હતો; ને કેવળ વ્યાપારમાંજ તેનું મન પરોવાયલું હતું. આજ વખતે સાર્વજનિક કેળવણી તરફ તીવ્ર લાગણી ધરાવનારા દીર્ઘદષ્ટિથી સૂચના કરનારા સંભાવિત ગ્રહસ્થો ઇંગ્લાંડમાં હતા. હિંદને સાર્વજનિક કેળવણીની જરૂર

છે, હિંદીઓને કેળવવાની એક સુધરેલી સરકારની ખુલ્લી ફરજ છે એમ તેઓ હિંદના કાર્યવાહક મંડળના પ્રતિનિધીઓને આગ્રહપૂર્વક સૂચનાઓ કરતા. સારે હક્કપત્રોની ફેરબદલીના જરૂરીયાત પ્રસંગે કંપની સરકારના અમલદારો ભવિષ્યમાં લક્ષ આપવાનું કહેતા. પરંતુ હિંદમાં રહેતા તેના અમલદારો આવી સૂચનાઓ ઉપર સંપૂર્ણ લક્ષ આપતા નહોતા એમ પ્રસિદ્ધ થએલા રીપોર્ટોના આધારે કહી શકાય છે. વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સના વખતમાં આ તરફ કેંક ધ્યાન અપાયું ને ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં કલકત્તામાં મદરેસાની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેમજ ૧૭૯૨ માં કાશીમાં સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપી. કંપની સરકારના આ વહિવટ દરમિયાન ઇ. સ. ૧૮૦૧ થી હિંદી કેળવણી ખાતે એક લાખ રૂપીઆ કાઢ્યા હતા. પણ આ રૂપીઆ વિશેષે કરીને અરેબીક અને સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધખોળમાં વપરાઈ જતા. એટલે આ ગોઠવણુથી-સ્થપાયેલી શાળાઓથી-હિંદીકેળવણીને કોઈ પણ પ્રકારનું વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું નહિ એમ સર્વ સ્થળે જણાયું. સાર પછી એજ અધિકારીના વખતમાં સને ૧૮૧૭ માં કલકત્તામાં એક હિંદુ કૉલેજની અને પુનામાં સને ૧૮૨૧ માં એક પાઠશાળાની સ્થાપના કરવામાં આવી. મુંબઈ-ખલાકામાં ૧૮૨૬ માં સ્કૂલો સ્થપાઈ તે વખતે દશ ગુજરાતી સ્કૂલોથી શરૂઆત થઈ હતી. સને ૧૮૨૮ માં મુંબઈમાં પહેલ વહેલી અંગ્રેજી નિશાળ ઉઘડી. ને એજ વર્ષમાં શાળોપયોગી પુસ્તકો પણ રચાયાં. ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના અરસામાં રાજા રામમોહનરાયના ઉદાર ધોરણની અંગ્રેજી કેળવણીની માગણીના પ્રબળ અવાજથી તેમજ ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૫ માં લૉર્ડ બેન્ટીન સરખા ઉદારચરિત અધિકારી અને લૉર્ડ મેકાલે જેવા અહસ્પતી સરખા મંત્રીનો સંયોગ થવાથી, આ દેશના લોકોને માટે સાર્વજનિક કેળવણીની બાબતમાં નામદાર સરકારે અમુક દિશા નક્કી કરીને ઇ. સ. ૧૮૩૫ ના માર્ચની ૭ મી તારીખે એક ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કર્યો કે “ભારતવર્ષની પ્રજાને પ્રાથમિક કેળવણી દેશીભાષામાં અને માધ્યમિક કેળવણી અંગ્રેજી ભાષામાં આપવી”. આ મુક્તદ્વાર ધોરણથી અનેક પ્રકારના અપ્રતિમ ફાયદા થયા તેમાં શક નથી. અનેક વર્ષો થયાં સરસ્વતીનાં મંદિરોનાં દ્વાર બંધ થયાં હતાં તે ખુલ્યાં અને આ મંદિરોમાં સેવકોનો પ્રવેશ થવો શરૂ થયો. તોપણ મી. દત્ત જણાવે છે તેમ મુંબઈ કેળવણીની બાબતમાં સર્વ કરતાં પાછળ હતું. ઈસ્ટઇન્ડીયા કંપનીના ધર્મગુરુઓ થોડી ધર્મોદાની શાળાઓ ઉપર દેખરેખ રાખતા અને મિશનરીઓના પ્રયત્નો પણ ૧૮૧૪ માં જે થોડા મિશનરીઓ મુંબઈમાં આવેલા તેમનાજ હાથમાં સમાઈ રહ્યા હતા. સને ૧૮૩૪ માં મુંબઈમાં એક કૉલેજ

સ્થાપવામાં આવી. એટલે આ સમયથીજ ઉચ્ચ કેળવણીની શરૂઆત થઈ હતી. સને ૧૮૪૪ માં અંગ્રેજી ભાષાને રાજભાષા તરીકે ઠરાવવામાં આવી અને ૧૮૫૫ થી અંગ્રેજી ભાષામાં તમામ કેળવણી આપવાની શરૂઆત થઈ. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં કલકત્તા, મુંબઈ, તથા મદ્રાસની યુનિવર્સિટીઓ કાયદેસર સ્થાપવામાં આવી ત્યાર પછી મુંબઈ પ્રિન્સિપાલમાં ૧૮૬૦ માં મુંબઈની સરકારી લૉ સ્કૂલ અને ગ્રાંટ મેડીકલ કૉલેજ, ૧૮૬૧ માં વીલસન કૉલેજ, ૧૮૬૫ માં પુતાની કૉલેજ એન્ડ એન્જીનીયરીંગ, ૧૮૭૬ માં ગુજરાત કૉલેજ, ૧૮૮૦ માં કૉલા-પુરની રાગ્નરામ કૉલેજ, ૧૮૮૧ માં ખરોડા કૉલેજ, ૧૮૮૫ માં ભાવનગરની શામળદાસ કૉલેજ, ૧૮૮૭ માં મી. દયારામ જોશમસ કૉલેજ, અને ૧૯૦૧ માં જીનાગઢની આઉટ્રીન કૉલેજ; એમ અનુક્રમે મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી સ્વિકારાયેલી જાહેર થઈ હતી. સ્ત્રીકેળવણી માટે પણ પ્રયાસો થતા હતા. મહર્ષિ દાદાભાઈના પ્રયત્નથી આ દ્વાર પણ ખુલ્યું હતું. તે સ્ત્રીકેળવણીની ધીમે ધીમે શરૂઆત થતી હતી. અને 'માટે પણ, રીપોર્ટમાં—એ વખતના માટે—લખેલ છે કે:-

“ઉંચા વર્ગની કન્યાઓ અને નાની વહુઓ ઘણું કરીને ઘરમાં કેળવણી લે છે અને નીચેની નિરક્ષર કેમોમાં સ્ત્રીઓને ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણનાં સત્વો શિખવવામાં આવે છે. અને પ્રજાકીય વાર્તાઓનું અને સાહિત્યનું તેમનું જ્ઞાન તે વર્ગના યુરોપના લોકોમાં હોય છે તેના કરતાં વધારે હોય છે. અને એમ કહી શકાય કે ગામડાંઓમાં પણ નિરક્ષર સ્ત્રીઓને ધર્મનું, રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનું અને ઇતિહાસનું જ્ઞાન યુરોપની ગરીબ લોકોની સ્ત્રીઓ જે બાઇબલ જાણે છે અને સસ્તાં પત્રોમાં આવતી વાર્તાઓ વાંચી શકે છે તેના જેટલું તો હોય છે.”

સાર્વજનિક કેળવણી વિશે વધુ ઉદાહરણ થતાં તેની જરૂરીયાતો સંબંધી નામદાર સરકાર તરફથી સને ૧૮૫૪ અને ૧૮૫૬ માં ખરીતાઓ પ્રગટ થયા અને ધીમે ધીમે આગ્રહતા કાર્યને ત્વરાથી કરવાને પુષ્ટી આપી.

૧ સને ૧૮૫૪ નો સર આલ્ફ્રેડ ગુટનો આદ્યાર ખરીતો આ પ્રમાણે છે:-

“Among many subjects of importance none can have a stronger claim to our attention than that of education. It is one of our most sacred duties to be the means, as far as in us lies, of conferring upon the natives of India those vast moral and material blessings which flow from the general diffusion of useful knowledge, and which India may, under Providence, derive from her connection with England.”

“Our attention should now be directed to a consideration if possible still more important and one which has hitherto, we are bound to admit, been too much neglected, namely,

રાજ્ય અને પ્રગ્ન ઉભયની સહાયથી માધ્યમિક કેળવણીને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. પણ પ્રાથમિક કેળવણીનો મંદ સ્થિતિમાંજ રહી. કમિશનના રીપોર્ટ પરથી જણાય છે કે સને ૧૮૩૨ માં મુખર્જી ઇલાકામાં ૧૭૦૫ શાળાઓમાં ૩૫,૧૪૩ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. સને ૧૮૮૨ માં હિંદમાં ૮૫,૦૦૦ પ્રાથમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરનાર છોકરા તથા છોકરીઓની સંખ્યા ૨૫ લાખ જેટલી હતી. એટલે વસ્તીના પ્રમાણમાં કેળવણીના ફેલાવાનું પ્રમાણ ૧,૨ ટકા જેટલું હતું. કેળવણીની આવી સ્થિતિ હતી ત્યાં કેળવણીનો જોઇએ તેવો લાભ પ્રગ્નને અપાયો નહિ. ઘોડે મેકાલેની ભલામણ ઉપર અધિકારીઓએ પૂર્ણપણે લક્ષ આપ્યું નહિ તેથી હિંદી પ્રગ્નને કેળવણી જેવા ગહન વિષયમાં જોઇએ તેવો લાભ લેવાની તક મળી નહિ એમ કેળવાયલા અનુભવીઓ તરફથી કહેવામાં આવે છે. સને ૧૮૫૪ થી ૧૯૦૪ સુધી આ પ્રમાણેજ ચાલ્યું. ઉદારતાથી અને અંકુશની રીતિથી હિંદી પ્રગ્નને કેળવણી મળે તે લેવી અને પ્રગ્નએ તેમાંજ સંતોષ માનવો. આમાં યોગ્ય ફેરફારો કરવા સાફ યુનિવર્સિટી અને નેશનલ કોંગ્રેસ જેવાં મંડળે, તથા સ્વ. મી. જામલે જેવા વીરનરે અગત્યનો ભાગ લીધો હતો પણ શનૈઃ શનૈર્ગતઃ પન્થાઃ ક્રમાનુસાર ચાલ્યું. કેળવણી વધુ ઉત્તેજિત થઈ છે એમ કહેવાતું એ વાત ખરી, પરંતુ પ્રસિદ્ધ થએલા આંકડા નીચે ઉતાર્યા છે તે પરથી સદજ્ઞ જન્યાત્ત આવશે કે કેળવણીમાં કેવો ને કેટલો વધારો થયો છે.

સને ૧૯૧૧ ના મુખર્જીના સેન્સસ રીપોર્ટમાં છે કે “ચાલુ ગણતરીમાં દર હજારે ૭૦ પુરુષ ભણેલા તરીકે નોંધાયલા છે.” મુખર્જી શહેરમાં દરહજારે ૨૮૨ પુરુષ ને દર હજાર સ્ત્રીએ ૧૨૩ ને લખતાં વાંચતાં આવડે છે. તેનાથી ખીજે નંબરે ગુજરાત આવે છે. એમાં હજારે ૨૦૧ પુરુષ અને હજારે ૨૬ સ્ત્રીઓ ભણેલીના વર્ગમાં આવે છે. ત્યાર પછી ખીજા ભાગોનું મોટું અંતર પડી જાય છે, અને કર્ણાટક, દક્ષિણ, તથા સિંધનું પ્રમાણ ત્રણું ઓછું આવે છે.”

how useful and practical knowledge suited to every station in life should be conveyed to the great mass of the people who are utterly incapable of obtaining any education worthy of the name by their own unaided efforts, and we desire to see the active measures of Government more especially directed for the future to this object, for the attainment of which we are ready to sanction a considerable increase in expenditure.”

૧ મુખર્જી ઇલાકાની ૨ કરોડ ૭૦ લાખની કુલે વસ્તીમાંથી ૨ કરોડ ૫૨ લાખ માણસો વદન અભણ છે.

“સને ૧૯૧૨-૧૩ માં છોકરા છોકરીઓની હિંદમાં પ્રાથમિક શાળાઓ ૧,૨૭,૬૪૯ હતી અને તેનો લાભ ૫૨,૬૧,૪૯૩ જણાંએ લીધો હતો. એટલે કુલ વસ્તીના પ્રમાણમાં સાર્વજનિક પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રસારનું પ્રમાણ ૨ ટકાથી કંઈક વધારે આવે છે.”

સિવાય હમણાંજ આંકડાઓ પ્રસિદ્ધ થયા છે તેની વિગત : —

પ્રાંત	લણતા વિદ્યાર્થીઓ.	કુલ વસ્તીના ટકા.
મદ્રાસ ...	૧૨,૮૦,૦૦૦	૩.૧
મુંબઈ ...	૯,૨૩,૦૦૦	૩.૪
બંગાળા ...	૧૬,૧૦,૦૦૦	૨.૯
સંયુક્ત ...	૭,૧૨,૦૦૦	૧.૫
મધ્યપ્રાંત ને વરાંડ	૩,૧૩,૦૦૦	૨.૦

તેમજ અન્ય દેશોના આંકડા મળીને:—

કુલ	૬૭,૮૧,૦૦૦	૨.૭
-----	-----------	-----

સને ૧૮૮૨ માં આ પ્રમાણ ૧.૨ ટકા હતું તે સને ૧૯૧૨-૧૩ અને સને ૧૯૧૬ સુધીમાં, ૩૪ વર્ષમાં માત્ર સરેરાશ એક ટકાથી કંઈક વધુ પ્રગતિનું પરિણામ જણાયું છે.

વસ્તીપત્રક પ્રમાણે દેશમાં ૭૦ ટકા ખેડુતો અને ખેતીનું કામ કરનારા રહે છે. આ સિવાય ૧૧ ટકા ઉદ્યોગ ધંધો કરનારા, ૬ ટકા વણજ વ્યાપાર કરનારા, અને ૧૨ ટકાથી પણ કંઈક વધારે નોકરીઆતો અને ભિક્ષુકો વિગેરે બાદ કરતાં છેવટ સુશિક્ષિત કહેવાતા ભારતવાસીઓની સંખ્યા ફક્ત એક ટકા રહે છે. આ કારણને લીધેજ હિંદુસ્થાનમાં સેંકડે ભણેલાનું પ્રમાણ ઘણુંજ ઓછું આવે છે. ત્યારે ઈંગ્લાંડ, જર્મની, હોલાંડ, જાપાન, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, બ્રેઝિલ, આયર્લેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલીયા અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના નીચો અથવા હાથસીમાં સેંકડે ભણેલાનું પ્રમાણ ૯૯, ૯૯, ૯૮, ૯૫, ૮૯, ૭૮, ૭૦, ૬૧, અને ૫૫ છે. ત્યારે હિંદમાં ભણેલાનું પ્રમાણ સેંકડે ૬ ટકા કરતાં સહેજ ઓછું આવે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે પ્રજાનો મોટો ભાગ વાંચન લેખનમાં હજી પછાત છે. આ શાયતીય સ્થિતિ સુધારવાની અત્યંત આવશ્ય-

૧ એટલે કે કેળવણીનું પ્રમાણ દરહજાર દીઠ ૧૦૮ અને કેળવણી શીઓનું પ્રમાણ ફક્ત ૧૦ નું છે.

કતા છે એમ નામદાર સરકાર માને છે પણ હિંદીપ્રજના કમનસીબે એ દિશામાં જોઈએ તેવા સ્વરૂપમાં પ્રયાસ થતો નથી. ચાલુ ભયંકર યુરોપી જંગમાં હિંદવાસીઓએ રાજ્યભક્તિની છાપ બેસાડી છે; અને મિત્રરાજ્યોની કૃતેહને પરિણામે સુલેહ થયા પછી હિંદીપ્રજને અનુકૂળ કેળવણીના સાધનોવાળું નવું રાજ્યપ્રકરણ શરૂ થશે એમ સમસ્ત હિંદીપ્રજ આશા રાખે છે.

અલભ્યવર્ગ કોઈપણ કાળે ન હોય એ વાત તદ્દન અસંભવિત છે. ભોજના સમયમાં શુદ્ધ અને ચાંડાલ પણ સંસ્કૃત ભાષા જાણતા હતા એમ સંસ્કૃત સાહિત્ય પરથી કહેવાય છે. તોપણ પ્રાચીન કાળમાં કેળવણીના શિક્ષણનો પ્રભાવ આટલો બધો હતો છતાં અલભ્ય અને બીનકેળવાયલો વર્ગ પણ હતો એમ માનવાને આપણને કારણો મળે છે. તે વખતે વસ્તીનું પ્રમાણ હાલના કરતાં ઓછું હતું ત્યારે કેળવણી પામેલો વર્ગ વધુ સંખ્યામાં હતો; એમ ગ્રંથો તથા ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે. હાલ ૩૧૧ કરોડ વસ્તીના પ્રમાણમાં કેળવણીનું પ્રમાણ આગળ કહ્યા પ્રમાણે છે; એટલે ૫ ગામે ૧ સ્કૂલ છે અને ૪ છોકરે ૧ છોકરો ભણે છે.^૧

પ્રાચીનમાં પ્રાચીનસમયમાં—એટલે વેદ અને પુરાણોના સમયથી દરેક જમાનામાં શારીરિક, માનસિક, નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ અપાતું હતું, તેટલાજ વિષયાનુ હાલ પણ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે છતાં એકંદરે કેળવણીમાં સંતોષકારક સ્થિતિ નથી એમ કહેવાય છે. આમ થવાનાં બે કારણો માની શકાય; (૧) કાંતો ગ્રહણ કરનારની ન્યૂનતા, અને (૨) કાંતો શિક્ષણનો ક્રમ નક્કી કરનારની અને શિક્ષણ આપનારની ન્યૂનતા; પરંતુ એટલું તો ખરું કે હિંદીપ્રજને કયો શિક્ષણક્રમ અનુકૂલ છે તેનો વિચાર કરવાને માત્ર થોડા ગ્રહસ્થોએજ પરિશ્રમ લીધો હોય એમ જણાય છે. એવો પરિશ્રમ કરનારાઓમાંના લૉર્ડ બેન્ડીક, લૉર્ડ મેકાલે, સર ટી. સી. હોપ,^૨ મી. ગોખલે અને એ કાટીના અન્ય ગ્રહસ્થોનો પરિશ્રમ એમના અંતઃકરણ-પૂર્વક કરેલાં જાહેર કર્તવ્યોથી જણાઈ આવે છે એમ કહેતાં અમેને આનંદ થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રાથમિક શિક્ષણનું, માધ્યમિક શિક્ષણનું, અને ઉચ્ચ શિક્ષણનું ત્રણમાં અવલોકન કર્યું. તેથી બેશક હિંદી પ્રજાને ધણા ધણા લાભો

૧ હિંદુસ્તાનમાં કુલે ૧,૫૬૪ શહેરો અને ૫,૮૨,૭૨૮ ગામો છે અને પ્રાથમિક શાળાઓ ૧,૨૩,૫૭૮ છે; એટલે ૫ ગામે ૧ સ્કૂલનું પ્રમાણ આવે છે.

૨ મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણી ખાતાનું બંધારણ વિશેષે કરીને સર ટી. સી. હોપને આભારી છે.

થયા છે એમ માનવાને કેટલાંક સ્પષ્ટ કારણો છે. તેની સાથે એમપણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે કેળવણી જોઈએ તેવા સ્વરૂપમાં હજી પ્રકાશિત થઈ નથી. નામદાર બ્રિટીશ સરકારના અમલ દરમિયાન શહેરોમાં અંગ્રેજ કેળવણીનો અને ગામડામાં તેમજ નાના શહેરોમાં દેશની ભાષામાં અપાતી કેળવણીનો ઘણો ફેલાવો થયો છે. યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીઓ મેળવનારા કેળવાયલા વર્ગથી દેશને અત્યંત લાભ છે, અને હાલના જમાનામાં લડાયક યોદ્ધાઓ જેટલા પ્રમાણમાં દેશને લાભ કરી આપશે તેટલાજ પ્રમાણમાં અથવા વિશેષ પ્રમાણમાં કેળવાયલા પુરોષો લાભ કરી આપશે એ સંભવિત છે. પણ એ વખત આવવાને હજી ઘણો સમય છે. જે દેશમાં હવે ટકા જેટલો ભાગ લખવા વાંચવાનું પણ કામ જાણી શકતો નથી તે દેશની ઉન્નતિ થતાં ઘણું વર્ષો લાગશે; અને તેટલા માટેજ વારંવાર ભાર દબાવે આગ્રહ કરીને ફરેવામાં આવે છે કે હિંદુસ્થાનની પ્રજાને કેળવણીની અત્યંત જરૂર છે.

—:o:—

હાલમાં અપાતી કેળવણીની ખુબીઓ.

હાલમાં અપાતી કેળવણીના વિષયમાં અંગ્રેજ કેળવણી પ્રાધાન્યપાત્રું ભોગવે છે; એટલે આપણે તેની ખુબીઓ તપાસીશું. પ્રાચીન કાળમાં પ્રથમ વેદભાષા, પછી ઝંદ, સંસ્કૃત, પાલી, માગધી, પ્રાકૃત વિ. ભાષાઓ જમાનાની અનુકૂળતા પ્રમાણે લખવા બોલવામાં વપરાતી. તેમ હાલ અંગ્રેજ ભાષા એક ભાષા (Lingua Franca) તરીકે વપરાય છે; અને રાજભાષા હોવાથી એ ભાષાને પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે. ઇતર ભાષા (Second Language) તરીકે સંસ્કૃત, ઉર્દુ, ફ્રેન્ચ વિગેરે ભાષાઓ સ્થાન ભોગવે છે; અને વિદ્યાર્થીઓને આ ભાષાનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. એક વખત એવો હતો કે ફ્રેન્ચ ભાષા જાણનાર મુસાફર યુરોપખંડમાં સહેલાઈથી મુસાફરી કરી શકતો. તેમ હાલ અંગ્રેજ ભાષા જાણનાર જગતના સઘળા ભાગોમાં સહેલાઈથી મુસાફરી કરી શકે છે. કેમકે અંગ્રેજ ભાષા એક ભાષા (Lingua Franca) તરીકે વપરાય છે. આ ઉપરાંત એ ભાષા એટલી બધી પરિચીત થઈ ગઈ છે કે એ ભાષાના જૂદક જૂદક શબ્દોએ દેશે દેશની અને પ્રાન્તિક ભાષાની બોલાતી ભાષામાં પણ સ્થાન લઈ લીધું છે; અને તેમાં પણ હાલ બોલાતી અનેક ભાષાઓને લઈને આપણી ગુજરાતી ભાષા સેજભેજ બની રહી છે. તેથી હાલના સમયે ગુજરાતી ભાષાનો કોય બનાવવા જતાં કેટલીક ભાષાઓ જાણવી જોઈએ છીએ. સંસ્કૃત ભાષાનો કય થયા પછી “આરગાઉએ બોલી બદલે”

આ કહેવત હયાતીમાં આવી હોય એમ જણાય છે. કેમકે તે પહેલાંતો દેશની એકજ ભાષા હતી. મુંબઈના માટે પણ “આવન બોલ” નામની કહેવત ઉદાહરણ તરીકે વપરાશમાં આવતી જણાય છે. એ ઉપરથી એટલું અનુમાન થઈ શકે છે કે છેલ્લાં કેટલાંક શતકો થયાં ભાષામાં અનેક પ્રકારનાં પરિવર્તનો થયાં છે; અને તેથી કેળવણીની સ્થિતિમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું એ દેખીતુંજ છે. તોપણ સો વર્ષ પહેલાં કઈ ભાષા દેશભાષા તરીકે ગણવી એ પ્રશ્ન હતો. પણ એ પ્રશ્નને હવે સ્થાન રહેતું નથી. કેમકે ભાષા તરીકે અંગ્રેજી ભાષાને સ્થાન મળ્યું છે.

આપણે જોઈ ગયા તેમ આપણી પ્રાચીન કેળવણીમાં પ્રસંગોપાત મહાન ફેરફારો થતા ગયા, અને આધુનિક કેળવણીના નિકટ સમાગમમાં આવતાં એ કેળવણીની ખુખીઓ અને ખામીઓ તપાસવાની આપણને તક મળી. આપણી પ્રાચીન કેળવણીમાં હિંદની અનુકૂળ કેળવણીના જે ખુખી લઈ અંશો હતા તેવાજ કેટલાક અંશો આપણાં સદ્ભાગ્યે હાલની અપાતી પરભાષાની કેળવણીમાં નજરે પડે છે. ને ધીમે ધીમે તેમાં સમયાનુસાર જેજે સુધારા થતા જાય છે તે પ્રાચીન કેળવણીને—હિંદની અનુકૂળ કેળવણીને—મળતા છે એટલું હિંદી પ્રગતના ભવિષ્યને માટે આશ્વાસન સમાન ગણી શકાશે.

હાલની કેળવણીની હકિકત ઉપર પ્રમાણે જાણ્યા પછી એ કેળવણીની પ્રાચીન કેળવણી સાથે સરખામણી કરવાનું વિશેષ સરળ થયું. એટલે હાલની કેળવણીની ખુખીઓ અને ખામીઓ ખતાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

પુનઃપુનર્જીવન.

પ્રથમ અને મહત્વની ખુખી એ છે કે આપણા પ્રાચીન અને દરેક વિષયમાં ‘ત્રેષ્ટપણું’ ભોગવનાર જગતમાં કીર્તિના શિખરે પહોંચેલ, પરંતુ અદારમાં શત-કની શરૂઆતમાં જમાનાની ઉચ્ચપાથલના લીધે હીનભાગી બની કંફોડી સ્થિતિમાં આવી પડેલ ભારતપ્રજાને આ કેળવણીથી સ્ફુર્તિ મળી છે. દિવસ પછી રાત્રિ સમાન ભારતવર્ષની કેળવણીની સ્થિતિ થએલી હતી. પરંતુ અરજોદાય પછી સૂર્યોદયનો સમય સમીપ જણાય છે તેમ આ કેળવણીના લીધે ભારતવર્ષની કેળવણીનો ચડતીનો સૂર્યોદય નામદાર બ્રિટીશ સરકારની કૃપાદૃષ્ટિ સમીપ જણાય છે. આ ભાષા વિશાળ પરિચય વાળી અને ખેડાયેલી હોવાથી, તેમજ આ ભાષામાં કેળવણી સંબંધી અનેક ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થએલાં હોવાથી તેના વાંચ-

નથી કેળવણી જેવા વિષય પરત્વે પ્રજના મનમાં જાગ્રતિ આવી છે; અને જાવિષ્યમાં હજી વિશેષ જાગ્રતિ આવવા સંભવ છે.

સમાગમ, જાગ્રતિ, અને ફેરફારો.

રાજભાષાની ઉચ્ચ કેળવણીનું જ્ઞાન ધરાવનાર હરકોઈ વ્યક્તિમાં કેળવણીના પ્રતાપે સ્ફુર્તિ આવતાં તે વ્યક્તિ બહારના ગમેતે દરજ્જાની કોષ્ઠપણ વ્યક્તિની સાથે ગમે તે સમયે ને ગમે તેવા સંયોગોમાં છૂટથી હળીમળી શકે છે. લોકોપયોગી જાહેર સંસ્થાઓનાં કામકાજ મોટે ભાગે આ ભાષામાં થતાં હોવાથી તેમાં આ ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિ સહેલાઈથી ભાગ લઈ શકે છે; અને છૂટથી દરેકના સમાગમમાં આવી શકે છે. આમ કરવાની પ્રેરણાઓ થયા પછી સફળ કરવાની શક્તિ આવે એ હાલની કેળવણીની ખુબી છે.

પરભાષાઓનું ઘણુંખરું સાહિત્ય આજ ભાષામાં હોવાથી તે ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવવાથી આપણા દેશના સાહિત્યમાં યથાયોગ્ય સુધારા વધારા કરવાની સ્થિતિમાં આવી શકાય છે, ને આપણા સાહિત્યને આગળ લઈ જઈ તેને વિશેષ ફેલાવો કરી પ્રજાને તેના માટે શોખ ઉત્પન્ન કરી પસંદ પડે તેવી રીતે પ્રસિદ્ધિમાં મુકી શકાય છે. આપણે આવા પ્રયત્નોના સફળ દૃષ્ટાન્તો તરીકે જોઈશું તો પ્રખ્યાત કવિ સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરને એ દિશાના પ્રયત્નનું ફળ ૮,૦૦૦ પૌંડ Nobel Prize મળ્યાની વાત, અને પ્રૉ. બોઝ Master of Science ની માનવંતી ડીગ્રી ધરાવવા જેટલું માન પામ્યાની વાત સુવિદીત છે.

“The introduction of English education with its great, noble, elevating and civilizing literature and advanced science, will for ever remain a moment of good work done in India and a claim of gratitude upon the Indian people. This education has taught the highest political ideal of British Citizenship and raised in the hearts of educated Indians the hope and aspiration to be able to raise their countrymen to the same ideal Citizenship. This hope and aspiration as their greatest good are at the bottom of all their present sincere and earnest loyalty, inspite of the disappointment, discouragement and despotism of a century and half.—”

DADABHAI NOWROJI.

આધુનિક કેળવણી જીવનભાવનાનું દર્પણ બની રહી છે. કેળવણી લીધેલ મનુષ્યો જીવનની ભાવનાનું તારતમ્ય સમજી શકે, સારાસારનો વિચાર કરી શકે અને દૃષ્ટિર્ધિદુ નક્કી કરી શકવાની સ્થિતિમાં આવી શકે એ આ કેળવણીની ખુશી છે. પાંત્રીશ વર્ષની ઉંમર સુધી છોકરાં થયાં હોય તો પણ ભણ્યા કરે છે એ લોકાપવાદ વારંવાર સાંભળવામાં આવે છે પણ તેનું તાત્પર્ય શું? કેળવણી લીધી હશે તોજ જીવનના હેતુઓની ધારણા પાર પાડી શકાશે. અને તેથીજ આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે કેળવણી જીવન-ભાવનાનું દર્પણ બને છે.

આ કેળવણીની ખુશીના પ્રભાવની અસર તરીકે વ્યક્તિમાં અનેક પ્રકારની ઉત્સાહિત સ્કૃણા ઉદ્ભવે છે. અને તેથી કરીને રાજ્યનો કાર્યક્રમ અને તેની વ્યવસ્થા કેવી રીતે ચાલે છે તે જાણવાની જેજે સહજ અભિલાષાઓ થઈ આવે છે એ ખુશી તરીકે લેખી શકાય. વખત જતાં અનુભવ ને ધાડો પરિચય થતાં તેને આવાજ પ્રકારનું પોષણ મળતું જાય છે. એ ખુશી પણ આ કેળવણીનીજ છે. એમ માનવાને હરકત જેવું નથી. “પ્રજા એજ રાજ”. એ સૂત્રના પડઘાનું ભાન આ કેળવણીએજ કરાવ્યું છે. એ પ્રમાણયુક્ત ખુશી છે.

ઉચ્ચ કેળવણીના સંસ્કારવાળા લોકો તેમના રાજકર્તાઓ પાસેથી સર્વ રીતે વ્યાજખી ગણાય તેવી માગણીઓ કરતા, અને રાજકર્તાઓ તરફથી તેને ઉદાર આશ્રય અને જોષએ તેવું પોષણ મળતું એ સત્યયુગના જમાનાની ખુશીઓનું રહસ્ય તે જમાનામાં થઈ ગયેલા લોકોએ અનુભવ્યું હોય એમ પ્રાચીન ગ્રંથોપરથી જણાય છે; પણ જ્યારે હાલની સ્થિતિ આપણે જોષએ છીએ ત્યારે તેવા વખતમાં તેમ વાસ્તવિક રીતે ધ્યાન અપાતું હશે એવી ખરેખરી સાખીતિઓ સાથે પ્રતીતિ પડે છે. એ આ કેળવણીની મોટામાં મોટી ખુશી છે એમ માનવાને અથવા તો તેવો સ્વિકાર કરવાને કોઈપણ આનાકાની કરશે નહિ.

વચગાળે હિંદની સ્થિતિ કેવી હતી એ ઇતિહાસકારો સ્પષ્ટ કહે છે. પણ આ કેળવણીના પ્રભાવને લીધે અને તેના પ્રચંડ પ્રતાપે સારા સારા નર-રત્નો કેળવણીથી દરેક લાઘનમાં જોવાને આપણે ભાગ્યશાળી થયા છીએ. વક્રાલો, ખેરીસ્ટરો, ખગોળવેત્તાઓ, ગણિતશાસ્ત્રકારો, ભૂમિતિકારો, ધર્મશાસ્ત્રકારો, શીલોસોફરો, પ્રૌફેસરો વિ. વિ. ખરી કેળવણીના સંસ્કારો પામેલા આવાજ આગેવાનો રાજ્યકાર્યમાં ભાગ લે અને રાજ તથા પ્રજા એ ઉભય પક્ષને તેમની

પરસ્પર ફરજનું ભાન કરાવી એક એકના હકકોમાં લાભ થાય એવી યુક્તિઓ સૂચવે અથવા તો એમ થવાના સતત પ્રયત્નોમાં મગ્યા રહે; એવી ભાવના આ કેળવણીએ જનસમાજમાં ઉત્પન્ન કરીને તેની ઉચ્ચ ખુખીની સરસાઈની સાખીતી કરી આપી છે. એ વિશે જનસમાજમાં એ મત નથી.

આ સર્વોત્તમ કેળવણીના સંસ્કારથી અનુભવમાં સુદૃઢ, સંસ્કારી અનેલા પુરૂષોએ કેળવણી એ શું? તેની અસર કેવી થાય? અને તેનું પરિણામે ફળ શું આવે? સ્થાનિક સ્વરાજ્ય શું? તેનું સ્વરૂપ, અંધારણ, ને કાયદા કેવા હોય? તેમજ ધારાસભા એ શું? તેના સભાસદ થવું એ શું? તેની ચુંટણીના માટે કાયદાત ધરાવવી એ શું? ચુંટણી એ શું? તેનું ભાન કરાવ્યું એ આ કેળવણીની મહત્વભરી ખુખી સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે. આવી ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રતાપે મદર્ષિ દાદાભાઈ, લો. મા. મી. ગોખલે, લો. મા. બાબુ સુરેન્દ્રનાથ મેનરજી અને સર શ્રીરોજશાહ વિં નરરત્નો કેળવણીના અંતિમ શિખરે સતત પ્રયત્નોથી પહોંચી ખરી કેળવણી કેવી હોય, તેની ખુખી કેવા પ્રકારની હોય અને જાંદગીમાં આદર્શભૂત થઈ તેની મહત્વતા કેટલી અને તેની જરૂરીયાત શું વિ. વિ. તેમણે ઉત્તમ ધંદો લેવા કાયદે દૃષ્ટાંતોથી બતાવી આપ્યું છે. સત્કાર્ય કરવાને માટે તેમજ આવી અત્યુત્તમ કેળવણી જનસમાજના હિત માટે અન્યંત જરૂરની છે; અને એજ આ કેળવણીની શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ મનાતી ખુખી છે. આવા પુરુષ રત્નો જનસમાજને સાંપડે અને તેઓ યથાશક્તિ સેવા કરી બતાવે એ પણ કેળવણીની ખુખી છે.

આ કેળવણીની ખુખીની પ્રસંશા જેટલી કરીએ તેટલી ઓછી છે. કેમકે આ કેળવણીએ આપણને દરેક પ્રકારનું ભાન કરાવી ઉદ્યોગ કરવાને માટે શાં શાં સાધનોની જરૂર છે. તેને કેવી રીતે વધારવો અને તે વધારવાથી તેની જે અસર થાય તે શિખવવાનું માન આ કેળવણીની પ્રશંસાપાત્ર ખુખીને આભારી છે.

સ્વાત્મમાનનું ખડું ભાન, અને સ્વાતંત્ર્ય લાવ, એ હાલની કેળવણીની ખુખી છે. આ ભાવને ઘણાકો ઉચ્છ્રંખલપણું કહેશે પણ એ ભૂલ છે એમ કહી શકાય. વાસ્તવિક તેમ નથી.

આપાર અને ઉદ્યોગના શિક્ષણમાં પણ ફેરફારો થતા જાય છે. એ હાલની કેળવણીની ખુખી છે. કેળવાયલા સંખ્યાબંધ યુવકો વ્યાપારી લાઈનમાં જોડાતા જાય છે, અને અનુભવ થએ વ્યાપારમાં અનેક પ્રકારના

પ્રસંગાનુસાર જોઈતા ફેરફારો કરી નાનાવિધ લાભો મેળવી શકશે. એમાં શક નથી. કદાચ પ્રશ્ન થશે કે હાલની કેળવણીની એ ખુબી છે તો પ્રાચીન કેળવણીની શું આ ખુબી નહોતી?—પ્રશ્ન કરતાં ઉત્તર જરા લાંબો થશે.—અગાઉના સમયમાં પરદેશ સાથે વ્યાપારનો સંબંધ હાલના કરતાં જૂદીજ દમ ઉપર હતો. દેશમાં નંચાર થએલો માલ દેશમાંજ વેચાઈ જતો અને પરદેશી પ્રજાને કોઈ માલ જોઈતો હોય તો અત્રે આવી લઈ જતા; અને આપણને જરૂર જોગો જોઈતો માલ મોકલાવતા. હિંદમાં વ્યાપારીઓની પણ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ હતી. હિંદી વ્યાપારીઓની અગદાર તથા વેનીસ સુધી હુડીઓ સ્વીકારાતી એમ જગતનો ઇતિહાસ કહે છે. અંગાળનો જગતશેઠ એક સાથે એક લાખ રૂપિયાની એકજ હુડી સ્વીકારતા એમ મી. ફ્રાન્સ જણાવે છે. પરદેશી માલનું આયાતનું પ્રમાણ આજે હતું. આવા સરળ સમયમાં વ્યાપારીએ પોતાનો વ્યવહાર નિયમસર ચલાવે જતા તેમાં તેને વાંધો આવતો નહિ. પણ અત્યારે તેવી સ્થિતિ નથી. જે પ્રજાસાથે આપણો સંબંધ છે, જેના હિતમાં આપણું હિત સમાયલું છે,—મતલબ કે જેનું સર્વસ્વ તે આપણું સર્વસ્વ છે,—તેના જેવા વ્યાપાર ઉદ્યોગ વિઠ માં થવાને આપણને કુદરતી પ્રેરણા થાય એ સ્વાભાવિક છે. વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં આગળ વધેલ અને સંપૂર્ણ સંસ્કારી અનેક પ્રજાની સાથે—અને વધારામાં આવા હરિકાષ્ઠના સમયા—કામ લેવું અને વ્યાપારમાં લાભ મેળવવો એ સૌ જાણે છે તેમ છોકરાંની રમત સમાન નાનીસુની વાત નથી. હવે તો ઘણા વ્યાપારીઓ આવી રીતે કેળવણીના પ્રભાવથી સંસ્કારો ખતતા જાય છે, તેમજ સંસ્કારી અનેકા જોવામાં આવે છે. એટલે કે પોતાનું કામકાજ સ્વતંત્ર રીતે કરવાને શક્તિવાન થતા જાય છે, અને જેઓને ઓછીસો સાથે એટલે કે પરદેશી વ્યાપારીઓ સાથે સંબંધ છે અથવા જેઓ સંબંધ ધરાવે છે, તેઓ પણ યોગ્ય દિશામાં આ કેળવણીના પ્રતાપથી ક્રોધમંદ રીતે કામકાજ કરે જાય છે.

પ્રાચીન સાહિત્ય, કળા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન જાણવાની ઇચ્છાઓ થતાં પોતાની કરી લઈ સ્વાધીન રાખવાની તીવ્ર ઇચ્છાઓ થયા કરે છે. અને તેમાંની કેટલીક ઇચ્છાઓ અમલમાં પણ મુકાતી જાય છે. એ હાલની કેળવણીની ખુબીના લીધેજ છે.

થોડા ઘણા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય જાણવામાં આવ્યો છે. એ પણ હાલની કેળવણીની ખુબી છે. ભૂતકાળમાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં હિંદની ગમે તેવી સારી સ્થિતિ હતી પણ સાર પછી એ વિષયમાં સંતાપજનક સ્થિતિ થઈ કે જેનું કોઈને

સ્મરણ થતાં ખેદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. તોપણ હાલના વિશ્વ-વિદ્યાલયના પ્રતાપે તત્વજ્ઞાનનો વિષય અનેક જણના અભ્યાસમાં આવે છે, અને કહેવામાં આવે છે તેમ આ તત્વજ્ઞાનમાંથી બુદ્ધિવાદનો ફળગો પુટે છે. તોપણ તત્વજ્ઞાન અને બુદ્ધિવાદ બંને કેળવણીની ખુબી છે એમ માનવાને હરકત નથી.

બુદ્ધિવાદને સ્થાને પ્રમાણવાદ દાખલ થએલ છે એ અગત્યની ખુબી છે. આમ કરતાં ને આમ થતું ને આમ થવું જોઈએ એ હવેના સમયમાં ચાલી શકે તેમ નથી. સામા પક્ષનું સાંભળ્યા પછી 'કેળવણી પામેલી પ્રજા બુદ્ધિપૂર્વક પ્રમાણની માગણી કરે છે, અને તેથી બુદ્ધિવાદને સ્થાને પ્રમાણવાદ દાખલ થયાનું કહી હાલની કેળવણીની ખુબી બતાવી છે.

જનસામાન્ય ભાવનું ભાન થયું. Equality of men એ પણ હાલની કેળવણીની ખુબી છે.

પરોપકારાય સર્તાં વિમૂતયઃ આ સૂત્રનું 'કેળવણી પામેલી પ્રજા રહસ્ય સમજી ઉપયોગ કરતાં શીખી એ ખુબી છે.

ઘણાં વંશો પહેલાં તેમજ અગીઆરમાં શતકના હિંદુરાજ્યોમાં તથા ત્યાર પછી એવાં ઘણાંજ રાજ્યોમાં તેમજ મરાઠાઓમાં કુસંપ, રાગ, દ્વેષ, ને ઇર્ષ્યાનું પ્રમાણ હતું તે કેળવણીની ખુબીને લીધે ઘણે અંશે ઓછું થયું છે. એ આ કેળવણીની ખુબીનો પ્રતાપ છે.

આ કેળવણીથી રાજ્ય મહારાજ્ય પહેલાંના “બાપુ” જેવા રહ્યા નથી. પરંતુ રાજ્યવલિવટ ચલાવવામાં લીધેલ કેળવણીનો સદુપયોગ કરી બતાવે છે. માત્ર કેળવણીની અસરના દાખલા તરીકે જોઈશું તો કેળવણીની બાબતમાં વડોદરા અને મહીસુરનાં રાજ્યોનો ચડતો દરજ્જો આવે છે. આ કેળવણીના સમાગમથી રાજ્ય અને પ્રજાને પુસ્તક પરિચયનો શોખ પેદા થયો છે; અને વિશાળ વાંચનના શુભ પરિણામ રૂપે આપણે જોઈશું તો રાજ્ય પ્રજા ઉભયપક્ષ અરસ્પરસના શું ધર્મ છે? અને તે ધર્મો કંદો, કે ફરજ; જે કહો તે દેવી રીતે અદા કરવી જોઈએ, તે તેઓ યથાર્થપણે લક્ષમાં લેતા થયા છે.

સાંસારિક વિષયમાં હાલની કેળવણીની ખુબીઓ.

કેળવણીથી વહેમનો નાશ થતો જાય છે. “વા વાચાથી નળાઈ ખસે” અને ચોર ચોર એવી બૂમો પડે એ વખત હવે વહી ગયો છે. જોકે સાપ

જન્ય તોપણ લીસોટા તો રહે; અને તે પ્રમાણે દરેક જમાનામાં થવાનું. તોપણ આ કેળવણીએ વહેમનો તો નાશ કર્યો છે. કેમકે ભૂત, મંતર, જંતર, ચૂકલ, ડાકણ, ખવીસ, મામો વિગેરે જે અનેક પ્રકારના લોકોમાં વહેમો પ્રચલિત છે તે સમૂળગા નાશ થતા જન્ય છે. ભૂવા વિગેરેનું દરકોઈ સ્થળે સન્માન થતું નથી. ડાકલાં માત્ર નામનાં રહ્યાં છે. ચપ્પુ ઉપર લીંબુનો રસ રાખીને રતનજોતનાં પાંદડાં કાપે તો લોહી જેવો રંગ થાય એ દશ-વર્ષનું બાળક પણ જાણી ગયું. નજર બાંધવાનો પ્રયોગ માત્ર ઐરાંઓજ જાણે એ યૂગ ગયો. સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતો એક છોકરો પણ નજર બાંધતો વખતે ચાકળું કઢી દે કે હવા પાતળી કરી વાટકા ચોટાડે છે તેમાં શું નવાઈ કરી. ચારણીયાણીઓ, ખીજી સ્ત્રીઓ, અને સાધુબાવાઓની “શાપ” આપવાની ધમકીને હવે કોઈ ગણુકારતું નથી. કેળવણી પામેલી પ્રજા માને છે કે સંતમહાત્મા ગુસ્સો કરે નહિ. સતી શાપ આપે નહિ અને શંખણીના શાપ પડે નહિ. પાખંડ તૂર્ન પકડાઈ જન્ય છે. એટલે પાખંડીઓનું ગાફું હવે ચાલતું નથી. એ હાલની કેળવણીની અસરકારક ખુબી છે.

ફદીબંધનો સામે ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો જન્ય છે. પરદેશગમનનો સવાલ આમાં અચ્ચસ્થાન લે છે. જાતિસંસ્થાની ઉપયોગિતા વિશે ઉપરોક્ત સવાલના લીધેજ ઉદાંપોદ થઈ રહ્યો છે. બાળવ્રત, કન્યાવિક્રય, વિગેરે કેળવણી લીધેલી પ્રજાને શલ્ય સમાન લાગે છે. તેમાં યોગ્ય ફેરફારો થતા જન્ય છે એ હાલની કેળવણીની ખુબી છે.

સુધારો થતો જન્ય છે. એ હાલની કેળવણીની ખુબી છે—સુધારો એટલે ફટલાક લોકો સુધારાવાળા થઈ ગયા છે એવાજ ભાવાર્થનો જે અર્થ કરે છે તેવો અર્થ આ સ્થળે થઈ શકતો નથી. —

વરાખરા પ્રસંગે એટલે માઆપની ઉત્તરક્રિયામાં, વહુના સીમંતમાં, અને દીકરાદીકરીના લગ્ન પ્રસંગે શ્રીમંતો જેવા લખતૂટ, અને ગરીબો જેવા કરજ કરીને વરા કરવા કરતાં વિદ્યાદાન પાછળ એટલી રકમ ખરચાય તો શ્રેયસ્કર છે; એમ પ્રજાના વિચારોમાં સુધારા થતા જન્ય છે. તેનું નામ સુધારો અને હાલની કેળવણીની ખુબી. હિંદમાં વાણિજ્ય અને શિદ્ધપોત્તિમાં મહાન અંતરાયો આવતા જણાય છે. એ દેશના દુર્ભાગ્યની વાત ગણી શકાય. પૈસે ટંક ગરીબ થઈ ગએલા હિંદમાં મુખ્યત્વે કરીને ધનનો વધુ થતો જતો અભાવ એ મહાન અંતરાયોમાંનું એક મહાનમાં મહાન કારણ ગણાવી શકાય તેમ છે. તેનાં બે કારણો સ્પષ્ટ છે:

અ. ઘણું વધું સુધી જીવંતોડ મહેનત કરી મેળવેલી સમસ્ત મૂડી આ દેશના વતનીઓ વિવાહ અને મૃત્યુ પાછળની ક્રિયાઓમાં નષ્ટપ્રાય કરી નાંખે છે.

ઘ. અથવાતો આવા સામાજિક ખરચ જંવા અનેક પ્રસંગો પાછળના લખણટ ખરચ કરીને હાથે કરીને ગરીબી જોરી લે છે. હિંદવાસિ-ઓમાં અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને આપણા ગુજરાતમાં વરા-ખરાના પ્રસંગો અને તેની પાછળ થતા ખરચો ખેરાક આપણને નીચું જોવારવે તેવા છે. માત્ર નામ કમાવાના, કીર્તિ કાઢવાના, કે વાહવાહ કહેવારાવવાના કારણે કરીનેજ ચક્કરમાં પડીને આ દેશના ઘણાખરા ધનિકો લખણટ ખરચ કરી કંગાલ થઇ ગયા છે; અને ગરીબો ઘણીજ કઠંગી સ્થિતિમાં આવી ગયા છે. આ અને કારણો હજી પ્રચલિત હોઇ તેના પ્રતાપે(?) હજીપણ શું થશે એ ભવિષ્ય-વેત્તા તરીકે ભવિષ્ય કહેવું કઠિન છે.

અનાથ, અપંગો અને કેવળ નિરાધારને જોઇતી મદદ કરવામાં અરે! કિંચિત્ માત્ર મદદ કરવામાં ઘણાખરા શ્રીમંતોને ખેદ અને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તક વિગેરેની મદદ આપતાં તે કાટિના શ્રીમંતોને ખેદ કે શરમ થાય છે. આવા સ્પષ્ટ કથન માટે તે કાટિના શ્રીમંતોએ માફું લગાડવાનું કારણ નથી. કેમકે અમેાં સખેદ કહેવા ફરજ પડે છે કે કેટલાક શ્રીમંતો પોતાનાં નાણાંનો સન્માર્ગ વ્યય કરતા નથી. આપણા ઘણા શ્રીમંતો કહે છે કે “અમારા આપદાદા કરતા આવ્યા છે તેમ કરશું;” અને એમ કરવામાં તેઓ શ્રેષ્ઠતા માને છે. પૈસો ગરીબોને આપી દેવાને અમેાં સાફ ના પાડીએ છીએ. પરંતુ ગરીબો માટે વિદ્યાદાન આપવા પાછળ કે રખડતા અને ધંધા વિનાના લાચાર ભૂખે મરતાને ધંધે લગાડવા પાછળ તમારા પૈસાનો વ્યય કરવા અમેાં નમ્ર વિનંતિ કરીએ છીએ.

આસિવાય ઘણું કહી શકાય તેમ છે. પરંતુ સમય અને સ્થાનના અભાવે એમ બની શક્યું નથી.

—:૦:—

હાલમાં અપાતી કેળવણીની ખામીઓ.

બાળકેળવણીથી લઈએ તો પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓના અંકુરો ખીલે તેવા સાહિત્યની ઉણપ છે. આ કેળવણીમાં બાળસાહિત્ય ઘણું ઓછું છે. કેંક થતું જાય છે, તેપણ નથી એમજ કહેવા જોઈતું છે.

નાનાં આળંકારનાં મન ઉપર અત્યંત બોજ પડે એવી કેળવણીની શરૂઆત થઈ છે. નવી વાંચનમાળાના ફેરફારોથી કેઠપણ પ્રકારના મહત્વના લાભ થયા નથી એમ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો તરફથી વારંવાર ફરિયાદો થયા કરે છે. તેમજ કેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થતાં કેટલાંક પુસ્તકો માટે પણ અસંતોષ અતાવવામાં આવે છે. આ બાબત વિસ્તારથી કહી શકાય તેમ છે પરંતુ આજ બાબતમાં મુંઝવણ નામદાર ગવર્નરની ધારાસભામાં ઠરાવ લાવતી વખતે એન. મી. પરાંજપેએ સ્પષ્ટ અને સત્ય વિવેચન કરેલ હોવાથી અમે ટુંકામાંજ કહીશું કે બુકકમિટીના બંધારણ માટે ઘણા વિદ્વાનો તરફથી અસંતોષ જાહેર કરવામાં આવે છે. ઘણા પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો પોતાનાં પુસ્તકો કમિટીની પરીક્ષા માટે મોકલતા નથી ને તેથી વિદ્યાર્થીઓને તે પુસ્તકનો લાભ મળતો નથી. ત્યારે બીજાપાસ સરકારી નોકરે પોતે ત્રણેલાં પુસ્તકો મંજૂર કરાવવામાં ઘણી સરળતા મળે છે.

હાલની શિક્ષણ પદ્ધતિથી મનને કેઠપણ ગતનું શિક્ષણ મળતું નથી. અભ્યાસના બોજના પ્રમાણમાં ચોક્કસ બુદ્ધિ વધતી નથી. કેમકે વિદ્યાર્થીઓને એકજ વિષયમાં તન્મય થવા જોડેલો સમય મળી શકતો નથી.

શાળાનો અભ્યાસ છોડ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકોને કબાટમાં, અભરાઈ ઉપર અથવાતો એવી જગ્યાએ મુકી રાખે છે કે હાથમાં લેવાનો વખતજ આવે નહિ. કેટલાક તો સમજામાં ફેંકીજ દે છે; અને જીંદગીભર સામું પણ જોતા નથી એ હાલની કેળવણીની ખામી છે. અભ્યાસ છોડ્યા પછી વિદ્યાર્થી ગમે તે ધર્મે જાગે પણ વિદ્યાવિલાસી રહે એ કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે; પણ તેને અનુસરીને વિદ્યાર્થીઓને સંપૂર્ણ શિક્ષણ મળતું નથી એમ જણાય છે. સારા વર્તનમાં વિલાસી કરવાનો, જ્ઞાનપર અભિરૂચી ઉત્પન્ન કરવાનો, પવિત્રતાને ચાહવાનો અને ન્યાયને માટે તૃણા રાખવાનો ઉદ્દેશ ખરી કેળવણીના સંસ્કારોનો હોવો જોઈએ. આવી રીતની કેળવણી હાલની કેળવણીના પરિણામે જોવામાં આવતી નથી એમ જણાય છે.

ઉંચામાં ઉંચી પરીક્ષા પાસ કર્યાથી પણ વિદ્યાર્થીઓને આજીવિકાનાં સાધનો જોઈએ તેવાં મળતાં નથી, છતાંપણ આવા ભ્રમથી કેળવણીપાછળ આંખો વીંચીને લખલૂટ ખર્ચ થાય છે ને પછી ખર્ચના પ્રમાણમાં લાભ થતો નથી.

‘આજકાલ વિદ્યાર્થીઓના માથા ઉપર ભણવાનાં પોથાં થોથાંનો બોજો વધતો જાય છે. વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર ભણવાની ચિંતામાં સોસાઈ સુકાઈ

નય છે. રાતના ઉઝગરાઓ કરી નિર્બળ શરીરે પણ બિચારાઓ વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. અને પરીક્ષા વખતે એવા અધરા પ્રશ્નો પુછાય છે કે તેમાંથી ભાગ્યેજ પાસ થવાય. બિચારા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા આપવા નય છે ત્યાંજ નળે વાધ સહામે બકરાં ઉભાં કીધાં હોય તેમ પરીક્ષકોને જોતાંજ થરથરી ઉઠે છે. કેટલાક તો પરીક્ષાના મંડપમાંજ તરફડી મરી જવા જેવી સ્થિતિમાં આવી નય છે. કેટલાક ગભરાઈ જવાથી વખતસર જવાખો નહિ લખી શકવાથી નાપાસ થઈ નય છે. અને નાસીપાસ થઈ કેટલાક આપવાત પણ કરે છે. કારણ કે નાપાસ થઈ ધરમાં શું મોઢું બતાવવું! અને જેમ તેમ કરતાં મેટ્રીક, બી.એ. કે એમ.એ. થયા તો પછી પચાસ સો રૂપીયાની નોકરી સ્વીકારવી પડે છે. અંગ્રેજી શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે શરીરમાં બળ નથી. મોઢા ઉપર નૂર નથી. નસોમાં લોહી નથી. પગમાં જોર નથી. આંખોમાં તેજ નથી. મેટ્રીક કે બી. એ. સુધી આવતાં આવતાં તો બીચારાના ધોળા વાળ થઈ નય છે. છાતીમાં ગભરામણ અકળામણનો રોગ, શોર્ટસાઈટ કે ઝાંખપવાળી આંખો, પાંચ માઈલ ચાલવું હોય કે અરધા મણનો ભાર ઉચકવો હોય તો તેના રામ રમી નય છે. કૉલેજોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓના રીપોર્ટો તરફ જોઈશું તો માલુમ પડશે કે ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી બે ચાર પાંચ વરસમાં ઘણા છોકરાઓને Consumption થાય છે અને માઆપોના હજારો રૂપીઆ ખરચાયા પછી પણ અંતે તેનું જીવતર ધૂળ કરી, દિલગીરીમાં અરકાવ કરી અમારી પવિત્ર આર્યભગિનીઓને વૈધવ્ય આપી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા નય છે. આ હકિકત કેટલી ધ્યાન ખેંચવા લાયક અને દુઃખકારક છે.

આ પ્રમાણે અભ્યાસમાં ને અભ્યાસમાંજ શરીરશક્તિ ક્ષીણ થઈ ગએલ હોવાથી કુટુંબનું કે દેશનું કશું કામકાજ થઈ શકતું નથી.

હાલની કેળવણીના ધોરણોમાં ઉપયોગી અને વ્યવહાર જ્ઞાનને બાજુ પર મુકી શોભાવાળી કેળવણીને અગત્યતા આપવામાં આવી છે. છતાંપણ દરેક છોકરા દીઠ લવાજમ ધણુંજ વધારે આવે છે. હમણાંજ તેના આંકડાઓ પ્રસિદ્ધ થયા છે તેની વિગત:—

બીહારમાં રા.	૭૯	જોડીયાપ્રાંત રા.	૧૫૨
પૂર્વઅંગાલ	} ૧૦૧	મદ્રાસ	૧૫૬
અને આસામ		મુંબાઈ.	૧૮

પંજી

૧૨

બંગાળ

૧૨*૩

આથી સ્પષ્ટપણે જણાઇ આવે છે કે લવાજમનું આ પ્રમાણ ઘણું જ વધારે છે; અને તેથી કહેવાને કારણ મળે છે કે, હિંદુસ્થાનનાં હવાપાણીને તથા પ્રજાને અનુકૂળ દવાની ગોઠવણ થાય, હિંદીપ્રજાને અનુકૂળ વસ્ત્રોની તથા મોજશાખની, મનપસંદ ચીજોની ગોઠવણ થાય, પરંતુ હિંદીપ્રજાને અનુકૂળ કેળવણી આપવાની એવા સંબોધકારક પ્રમાણમાં ગોઠવણ ન થાય એ હિંદી પ્રજાનું મંદભાગ્ય ગણી શકાય.

શારીરિક, માનસિક, અને નૈતિક કેળવણી હાલમાં વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે. તે ખામી ભરેલી છે. આ ખામીનું કારણ સ્પેન્સર જણાવે છે તેમ કેળવણી આપવા સાઝ માગાપોને અને શિક્ષકોને જે શિક્ષણ મળતું જોઈએ તે મળતું નથી.

આગળ કહ્યું તેમ અભ્યાસનાં મોજો દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે, પરીક્ષાઓ સખત થતી જાય છે. છતાંપણ વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવી શકે તેવું શિક્ષણ મળતું નથી.

અગત્યમાં અગત્યનું જ્ઞાન કૃષિકારોને હોવું જોઈએ. પરંતુ હાલની કેળવણીની પદ્ધતિએ અપાતા આ શિક્ષણમાં ખામી છે તેને લીધે કૃષિકારો જોઈએ તેવા તૈયાર થઈ શકતા નથી.

શારીરિક કેળવણીનો તો તદ્દન અભાવ છે, અને તેથી વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર તદ્દન નિર્બળ રહે છે.

હિંદમાં છોકરાઓને પરીક્ષાની મોટી શી આપવી પડે છે. આવી મોટી શી ફક્ત પરીક્ષા માટે હિંદ સિવાય કોઈપણ દેશમાં આપવી પડતી નથી. અને તેના લીધે છોકરાઓ જોઈએ તેટલો લાભ લઈ શકતા નથી. એ કેળવણીની મોટામાં મોટી ખામી છે.

હાલના શિક્ષણક્રમમાં નીતિ તથા ધર્મના શિક્ષણ માટે કોઈપણ પ્રકારની ખાસ વ્યવસ્થા નથી. અધ્યાત્મિક શક્તિનો વિકાસ નીતિ ને ધર્મના શિક્ષણથી થાય છે પરંતુ હાલની કેળવણીમાં કહેવામાં આવે છે તેમ ધર્મ-નીતિનું તત્વ શૂન્યવત્ છે હાલની કેળવણી સાહિત્યાત્મક (Literary) છે; પણ અધ્યાત્મિક (Spiritual) નથી.

હુન્નરઉદ્યોગને પણ શિક્ષણક્રમમાં સ્થાન નથી, અને જે રીતિથી આ પ્રકારનું શિક્ષણ અપાવું જોઈએ તે અપાવું નથી. હુન્નરઉદ્યોગની પરાધિનતા એ આર્થિક દુર્દશાનું પ્રબળ કારણ છે. અને એ આ કેળવણીની મોટી ખામી છે એમ કહી શકાય.

“હાલની કેળવણીથી જે ગંભીર મુશ્કેલી નંદે છે તે એ કે વ્યવહાર માણસો બહુ થોડા નીપજે છે. જ્યાં ત્યાં પંડીતો ઉભરાઈ ગયા છે.”

હિંદુસમાજ ઉપર થતી અસર.

હાલની કેળવણીની અસરથી હિંદુ જનસમાજના અંદર અંદરના ટંટા-અખેડા નાશ પામ્યા છે. અને વસુદૈવ કુટુમ્બકમ્ ની અસર થતી જાય છે.

આપણી રીતભાત, રહેણીકરણી ઉપર વિશેષ અસર થઈ છે. હિંદુ જનસમાજને પ્રમાણમાં સંસ્કારો પડ્યા, જગત્ત્રિ આવી, અને આપણા પૂર્વજોના મહાન મહાન ગુણોનું સ્મરણ કરી તેનું અનુકરણ કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાઓ થઈ. જૂનું એટલું બધું ખરાબ અને નવું એટલું બધું સાફ; અથવા તો જૂનું એટલું બધું સાફ અને નવું એટલું બધું ખરાબ એવા ભાવ બદલાતા જાય છે, તે ઉભય પક્ષમાંથી જે સાફ હોય-પછી તે ભલે ગમે તે પક્ષનું હોય-તે ગ્રાહ્ય કરવામાં વાંધો લેવામાં આવતો નથી. જ્ઞાતિસંસ્થાઓમાં હજી અંદર અંદરના કલ્લહ છે ખરા પરંતુ એમાં જૂના અને નવા મતવાળાના મતભેદનું મુખ્ય કારણ છે. તોપણ કેળવાયલો વર્ગ જ્ઞાતિસંસ્થાને દેશોપયોગી બનાવવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. એ હિંદુસમાજ ઉપર થતી અસરનું પરિણામ છે.

આપણામાં, આપણા રીતિરીવાજમાં, ધર્મમાં, ખાવાપીવામાં વિગેરે નાની મોટી ઘણીખરી બાબતોમાં અનેક તરેહના ફેરફારો થતા જાય છે. જેમાંના કેટલાક ફેરફારોને હાલ દોષ તરીકે ગણવામાં આવે છે; અને એ દોષ હાલની કેળવણી ઉપર મુકવામાં આવે છે. ધર્મ સંબંધી સસ્તું અને વિશાળ વાંચન થઈ જવાથી જૂઠ્ઠાજૂઠ્ઠા ધર્મનાં તત્ત્વો જાણવાનાં સાધનો મળવાથી વિશાળવાંચનના પરિણામે ક્યા તત્ત્વોને સ્થાન આપવું એની ભ્રમણામાં પડવાથી લોકો ખુલ્લી વાતો કરે છે કે “હાલની કેળવણીથી કેળવાયલી પ્રજાને ધર્મઉપર શ્રદ્ધા રહી નથી.”

હાલની કેળવણીથી નોકરી કરવા તરફ જ વૃત્તિ રહે છે. સ્વતંત્ર ધંધો કરવા કોઈની વૃત્તિ થતી નથી એ વાત ખરી છે; તેવીજ એ વાત પણ ખરી છે કે રાજબાપાની કેળવણીથી નોકરી તૂર્તમાં મળી જાય છે. અરે! છેવટે પોતાનું ગુજરાન કરી શકે તેટલા પગારની પણ નોકરી મળી રહે

છે. એટલે આ દેશના હુન્નરઉદ્યોગનો નાશ થયા પછી પ્રજાની રોજી માટે આટલી સગવડ ન હોત તો સાધારણ સ્થિતિના માણસોની શું સ્થિતિ થાત? એ વિચારવા સરખી વાત છે.

કેળવણી પામેલી પ્રજાની ખરચાણુ રહેણીકરણીથી વધુ કૃત્રિમ જીવનો ખની ગયાં છે. કરજ કરીને પણ મેજશોખ કરવા ને મોટામાં ખપવા પ્રયત્ન કરવો, પોઝીશનની મારામારી વિ. વિ. હાલની કેળવણીને આભારી છે. નાનો કે મોટો ગમે તેવો પણ સ્વતંત્ર ધંધો કરવા હિંમત નથી, અથવા શક્તિ નથી. ગ્રેજ્યુએટોને વ્યાપાર સંબંધી ખાસ શિક્ષણ મળતું નથી. કેમકે શિક્ષણમાં એવો ખાસ અભ્યાસક્રમ નથી. એટલે કેળવણીના અલ્પકાળમાં વ્યાપારી પેઢીમાં દાખલ થઈ શકતા નથી. ઉદાર અલ્પકાળની અને નામદાર સરકારની સહભાવનાને લીધે કોમરસીઅલ કોલેજ (Commercial College) વિગેરેની સ્થાપના થએલી છે. પરંતુ એ સંસ્થાઓમાંથી વ્યાપારી વાદનમાં તુરતમાં ઉપયોગી થઈ શકે તેવા કેટલા વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થઈ શકે છે તે રાહ જોવાની છે.

અધુરી કેળવણીના પરિણામે આપણો વ્યાપાર ટંગધણ વિનાનો થતો જાય છે. દરદમેશ હરિક્ષામાં મર્યા રહેવું એજ ઉદ્દેશ સર્વત્ર જણાય છે. વ્યાપારમાં કેળવણીની અસર જે રૂપમાં થતી જોઈએ તે રૂપમાં થઈ નથી—થતી નથી એતો દેખીતુંજ છે. જો કે હરિક્ષા વિનાનો વ્યાપાર કોઈપણ દેશમાં થતો હોય એવું નથી. તોપણ આ દેશ જેટલી હરિક્ષા—વગરસમ-જણે, અધુરી કેળવણીના પરિણામે—કોઈપણ દેશમાં કોઈપણ વ્યાપારમાં થતી હોય એમ જણાતું નથી. એટલે આ કેળવણીને લઈને વ્યાપાર વિષયમાં કેટલેક અંશે નાપસંદ કરવા જેવી હિંદુસ્તાન ઉપર અસર થઈ છે.

શારીરિક સ્થિતિમાંતો પ્રજાની દિનપ્રતિદિન પાયમાલી થતી જાય છે. ગયા વસ્તીપત્રક પરથી જણાય છે કે દર હજારે પંદરવર્ષની અંદરના જર છોકરા મરણ પામે છે. આના લીધે હાલના વિદ્યાર્થીઓને સ્વરક્ષણ કરવું પણ અત્યંત કઠિન થઈ પડે છે.

પ્રજા પોતાના પૈસાનો કેટલેક દરજ્જે સદુપયોગ કરતાં શીખી છે એમ કહેવામાં હરકત જેવું જણાતું નથી. મોગલાઈ સમયમાં પ્રજાને પૈસા માટે ભય હતો અને એમ ભય હોય એનાં કેટલાંક વાસ્તવિક કારણો પણ હતાં પરંતુ તે કારણો હાલ નથી ને તે ભય પણ હાલ નથી. એટલે, અને કેળવણીને લઈને પૈસાનો જાહેર સંભાવતોમાં ઉપયોગ કરવાની હિંદુસ્તાન ઉપર અસર થતી જાય છે.

આપણા હાલના કેળવણી પામેલા યુવકો ધંધો કરતાં પણ શરમાય છે. અભ્યાસ શરૂ કરે ત્યારથીજ “નોકરી કરવી” આ વિદ્યાર્થીઓનું દષ્ટિ-બિન્દુ અને મુખ્ય સૂત્ર થઈ પડ્યું હોય છે. લાલનપાલનથી પાળીપોષીને મોટા કરી માતાપિતા પોતાની ફરજમાંથી મુક્ત થાય છે. અને છોકરો સાઈ કમાશે આમ આશા રાખી કાગને ડોળે રાહ જોયા કરે છે. ભણેલા નોકરી કરવા માટે ઉમેદવારો તરીકે સંખ્યાબંધ યુવકો બહાર પડતા હોવાથી નોકરની પસંદગીનું પ્રમાણ વધી ગયું છે. નોકરીઓની સંખ્યા કરતાં નોકરોની સંખ્યા વધારે છે. વિશેષ દિલ્લીર થવા જેવી વાત એ છે કે બી. એ. કે એમ. એ. થએલાંને સ્વતંત્ર ધંધો કરતાં અથવા તો વ્યાપારી લાઈનમાં કે વ્યાપારી પેઢીમાં જોડાતાં અત્યંત શરમ આવે છે. ને વગર કમાણીએ ખેસી રહી મોજશોખ માણવાનું વધુ પસંદ કરે છે એ આપણા હિંદુસમાજ ઉપર અસર થતી છે અને વિશેષ અસર થતી જાય છે.

આપણા હિંદુ સમાજ ઉપર નાની મોટી અનેક પ્રકારની અસરો થએલી છે. ખુખીઓ, ખામીઓ. અને સમાજ ઉપર થતી અસર લખવામાં સ્થળ સંકોચના લીધે માત્ર મુખ્ય મુખ્ય દરિકતજ લખી છે. છતાં પણ તેમાં ઉણપ જેવું જણાશે તે દેવે પછીના પ્રકરણમાંથી મળી આવશે. કેમકે એમ થવા શક્તિ ને સમયાનુસાર કાળજી રાખી પ્રયત્ન કર્યો છે.

તેમાં સમયાનુસાર કેવા ફેરફારની જરૂર છે.

ઈંગ્લાંડમાં અપાતી કેળવણીમાં ફેરફારો થવાજરૂર છે એમ કેળવણીમાં આગળ વધેલા ઈંગ્લાંડમાં પણ એક પક્ષ તરફથી કહેવામાં આવે છે. તો પછી કેળવણી જેવા ઉપયોગી વિષયમાં હિંદમાં કહેવાય તેમાં શું નવાઈ? હિંદના માણ વાઇસરાય લૉર્ડ કર્ઝને પણ સ્વિકાર કર્યો છે કે “હિંદમાં અપાતી કેળવણીમાં સુધારા વધારાની જરૂર છે.” હિંદી પ્રજામત પણ એવોજ છે કે આ દેશના શિક્ષણક્રમમાં ઘણાઘણા ફેરફારો થવા જરૂર છે. આ પ્રજામત અમે પણ અંગીકાર કરીએ છીએ; અને તેથી અમુક પ્રકારના ફેરફારો થતા પહેલાં નીચેની બાબતો ઉપર ધ્યાન ખેંચવું જરૂરનું સમજાય છે.

અ. શિક્ષણ પદ્ધતિ બની શકે તેટલી પુરેપુરા સ્વરૂપની બનાવવાની સ્વાભા-
વિક ઇચ્છા રાખવી, અને તેને પોષણ આપવું. એટલે લખવું,
વાંચવું, અને હિસાબ માંડવાનો કેળવણીમાં સમાવેશ થવા ઉપરાંત
શુદ્ધિ, મનોવૃત્તિ, અને શરીરસામર્થ્ય વધે તેવા શિક્ષણનો પણ
સમાવેશ થવો જોઈએ.

જ. તે હેતુને લઇને ઉદારતાથી નાણાંનો વ્યય કરવો.

ઙ. સ્વભાષાના શિક્ષણ તરફનું દુર્લક્ષ ઓછું કરવું.

ઠ. ઐતિહાસિક ને ધાર્મિક શિક્ષણ ઉપર ધ્યાન આપ્યા ઉપરાંત ઔદ્યોગિક કેળવણી એટલે ખેતી, વાપાર, ઉદ્યોગ, નૌકાશાસ્ત્ર, રસિક-કળા અને યાંત્રિકશિક્ષણ સંગીન રીતે આપવું.

૬. મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો કલમ અમાં સમાવેશ કરવો.

પોતાનાં સંતાનોને કેળવણી આપવાનો સ્વતંત્ર હક્ક પ્રગ્નને હોવો જોઈએ. પોતાને શું ને કેવો વ્યાધિ થાય છે તે દર્દીજ સમજી શકે છે. એટલે જ્યાં સુધી શિક્ષણના વિષય સંબંધી વિચાર કરવાનું અધિકારીવર્ગ પાસેથી ભારતવર્ષની પ્રગ્નના હાથમાં આવશે નહિ અથવાતો પ્રગ્નમતનો પડઘો વિશેષ પડશે નહિ ત્યાં સુધી શિક્ષણના ગંભીર પ્રશ્નનો સંતોષકારક નીવેડો આવવો સંભવિત નથી.

ફક્ત ભાષાજ્ઞાન, વાંચન, વ્યાકરણ, ગણિત વિગેરેને જ નહીં કાર્મિક કેળવણી કહેવું હોય; તોપછી ધુળ, પાણી, અથવા ચુનો, ઇંટ, તથા પાણીને ઘર કહેવામાં હરકત નથી. પરંતુ આપણી કેળવણી માત્ર નામની અથવાતો ફક્ત વકીલો, ડાકટરો, કે પોપટીઆ જ્ઞાનવાળા માસ્તરો બનાવવા માટે નહિ. પણ એક માણસ બનાવવાના ઉદ્દેશ વાળી હોવી જોઈએ.

મફત અને ફરજિયાત કેળવણી.

આપણા દેશની કેળવણીમાં બીજા ગમે તેટલા ફેરફારો થાય પણ જ્યાં સુધી મફત અને ફરજિયાત કેળવણી (Free and Compulsory Education) ની રૂઠી દાખલ થઈ નથી ત્યાંસુધી કેળવણીનો હેતુ સિદ્ધ થવો દુર્લભ છે. આના સંબંધમાં સ્વ. મી. ગોખલેએ નામદાર વાઘસરાયની ધારાસભામાં એક ઠરાવ રજુ કરી પોતાથી બનવું ક્યું હતું પણ દેશના દુર્ભાગ્યે એ ઠરાવ પસાર થયો નહિ. ફરજિયાત કેળવણીનો પ્રતાપ વડોદરા અને મહીસુર સ્ટેટમાં જણાયો છે. જાપાનમાં ફરજિયાત-કેળવણી સોએ સુમારે ૯૦ છોકરા ઉપર લે છે એમ સિદ્ધ થયું છે. ગરીબ હિંદુસ્થાનની પ્રગ્નનું ભવિષ્ય પણ આ કેળવણી ઉપર અવલંબી રહેલ છે. આ દેશની ૯૫ ટકા જેટલી અભણ પ્રગ્ન હુન્નરઉદ્યોગ અને દરેક વિષયમાં પછાત પડ્યા પછી મફત અને ફરજિયાત કેળવણીના આશ્રયવિના કેળવણી લઈ શકે તેમ નથી; અને તેથીજ જો નામદાર સરકાર આ પ્રગ્ન પ્રતિ જે ઉદાર છે તેથી પણ વધુ ઉદારપણું બતાવે તોજ હિંદુસ્થાનની પ્રગ્નનું

ભવિષ્ય સુધરે તેમ છે આમ પ્રગ્નની દૃઢ માન્યતા છે. સરકારે વાસ્તવિક ડહાપણભરી રીતે ધર્મનું શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાની બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીને સત્તા આપી છે. તેમ બીજાં શિક્ષણો માટે પણ સત્તા અને આશ્રય મળવા હિંદી પ્રજા વિનંતિ કર્યા કરે છે. એટલે કે આ દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત. તેમજ માધ્યમિક કેળવણી તથા ઉચ્ચ કેળવણી મફત થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. કેટલાંક ખાસ કારણોને લઈને નામદાર સરકાર મફત તથા ફરજિયાત કેળવણીનો લાભ હિંદી પ્રગ્નને આપવાની હાલ તુર્તમાં ગોઠવણ ન કરી શકે તોપણ ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાની તો હિંદી પ્રજા આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે. આર્ય પ્રગ્ન એ જમાનાઓ સુધી મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ લીધું છે, અને તેને લઈને જ આ દેશ પૂર્ણ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો એમ માનવામાં આવે છે. આર્ય પ્રગ્નની ભવિષ્યની ઉન્નતિનો સંગીન પાયો મફત અને ફરજિયાત કેળવણી છે એ સિદ્ધ વાત છે. એટલે કેળવણીજ વ્યક્તિને પોતાની જાતને માટે તેમજ સંયોગાનુસાર ભવિષ્યમાં સમસ્ત પ્રગ્નને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં શક નથી.

શારીરિક કેળવણી.

આ કેળવણીના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પાડીશું તો આનો અર્થ સમજવામાં હરકત આવશે નહિ. (૧) અચપણની શારીરિક કેળવણી, (૨) કિશોર વયની શારીરિક કેળવણી, (૩) યુવાવસ્થાની શારીરિક કેળવણી.

૧. બાળકનું શરીર સશક્ત અને તે માટે ખાસ કાળજી રાખવી. કેમકે તેનું શરીર કેમ સુધારવું, કેમ મજબુત બનાવવું તેની ખાસ દરકાર હોવી જોઈએ. પોતાનો સ્વાર્થ શો છે તેનું બાળકને જરાપણ ભાન હોતું નથી. આવા સમયમાં માબાપો તરફથી ઓછી સંભાળ લેવાતી હોવાના કારણે આ વિષયમાં માબાપોને બાળકો ઉછેરવાનું જ્ઞાન હોવું જરૂરનું છે; અને આ જ્ઞાન એટલા માટેજ અગત્યનું છે. અચપણમાં એટલા માટે કાળજી રાખવાની છે કે બાળકના શારીરિક અંધારણની ઉન્નતિ સાથે તેના માનસિક અંધારણનો નિકટ સંબંધ હોઈ અને સાથે પ્રકૃષ્ટિત થાય છે. એટલે જ શારીરિક અંધારણ તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવે તો તે નબળું રહી માનસિક કેળવણીને પણ ધક્કો પહોંચે, અને ભવિષ્યમાં મોટું નુકશાન કરે એ દેખીતું જ છે. માટે બાળક જ્યાં

સુધી સમજતું થાય નહિ ત્યાંસુધી માળાપે તેની સંપૂર્ણ કાળજી રાખવી જોઈએ, અને આવું જ્ઞાન માળાપોને કેળવણી મારફત મળવાની ગોઠવણ થવી જોઈએ.

૨. આ વખતમાં બાળક પોતે પોતાનું હિત જોઈએ તેવા સ્વરૂપમાં સમજી શકે નહિ તેથી તેને સીધે ને સારે રસ્તે દોરવવામાં માળાપે ધ્યાન રાખવું જરૂરનું છે. ગેડીદડો, વિગેરે રમતો રમવાની તથા બીજી રમતોની અનુકૂળતાને પ્રતિકૂળતાના રૂપમાં પરિવર્તન કરવી નહિ. શરીર સામર્થ્ય વધે તેવી રમતો રમવા દેવી અને ખરાબ સંગત ન થાય તે માટે માળાપે તથા શિક્ષકે ખાસ કાળજી રાખવી. આ વિષયપ્રતિ દુર્લક્ષ હોવાના કારણે આમ ફેરફાર થવાની જરૂર છે.

૩. યુવાવસ્થામાં બાળક પોતે પોતાનું હિત અહિત સમજી શકે છે ને પોતાનો સ્વાર્થ પણ સમજી શકે છે. એટલે એ બાળકમાં વધુ કહેવાપણું રહેતું નથી. કેળવણીના પ્રભાવની શરમથી, અથવાતો વાંચનના વધેલા શોખથી, અથવાતો આગસને લીધે આ અગત્યના વિષયમાટે બેદરકારી રાખે છે અને શિક્ષકો તરફથી તેને ઉત્તેજન મળે છે તે તેમના પોતાના માટે અને આસપાસના સંયોગો પ્રમાણે ભવિષ્યને માટે નુકશાન કારક છે. ક્રિકેટ, ટેનીસ વિગેરે રમતે રમવી તો બાળુપર સ્વીકૃત પરંતુ ચોક્કસી હવા લેવામાં પણ બેદરકારી રાખનારા ઘણા મળી આવે છે તેમાં જલદી સુધારો થવા જરૂર છે. શારીરિક કેળવણી માટે ખુશી હવા અને અંગકસરત એ મોટામાં મોટું સાધન છે. અને તેથી સ્કૂલની કસરત કરનાં બહારની કસરત અને ખુશી હવા ઘણોજ ફાયદો કરશે એમાં શક નથી.

રોમન પ્રગ્નમાં એવો નિયમ ચાલુ હતો કે જે કોઈ બાળક નિર્બળ અવતરતું તેને પર્વતપરથી નીચે ધકેલી દઈ મારી નાંખવામાં આવતું. ત્યારે તેમાંનો કોઈ પ્રદક્ષાદ થયો હોય એવું હજી સુધી જણાયું નથી. ઇંગ્લાંડમાં સૈનિકનો (Soldier) અને નાવિક (Sailor) નો ધંધો ઘણો માનવંતો અને યશસ્વી ગણાતો રહ્યો છે. આ સર્વપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે કે દરેક દેશોમાં શરીરબળ પરત્વે સંપૂર્ણ લક્ષ અપાતું રહ્યું છે. આપણે લાંબા શારીરિક કેળવણીનું પ્રમાણ વધવું જોઈએ અને આપણા બધાએ લશ્કરી તાલીમ (Military training) આપ-

વાની પણ સગવડ થવી જોઈએ. તેમજ જ્યાંસુધી મોટી વય સુધી બ્રહ્મચર્ય પળાશે નહિ, અને જ્યાંસુધી શારીરિકકસરત પર સંપૂર્ણ લક્ષ અપાશે નહિ; ત્યાંસુધી પ્રજાની શારીરિક સ્થિતિ હાલ જે અત્યંત ખેદજનક છે તે સંતોષકારક થશે નહિ કહો કે સુધરશે નહિ.

માનસિક કેળવણી.

આ કેળવણીના પણ ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય. અને શારીરિક કેળવણીના જેટલીજ જરૂરીઆત આ કેળવણીની છે એમ કહી શકાય. આ કેળવણીની શરૂઆત નાનપણથીજ એટલે છોકરાના જન્મથીજ કુદરત શરૂ કરે છે એટલે ત્યાર પછી માત્ર મદદરૂપ થવા માટે છોકરું મળતાવડું થઈ આપણું બોલ્યું ભાગ્યું તૂટું સમજી શકે ત્યારે તેને દરેક રીતે બહારના દરેક પદાર્થોનું ધીમે ધીમે ઓળખાણ કરાવવું. પ્રત્યેક કુટુંબમાં આ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાનો નિયમ પ્રચલિત છે ખરો પરંતુ પ્રેમપૂર્વક સંસ્કારી શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે, અને જે આ પ્રમાણેજ નાનાં બાળકને માનસિક કેળવણી આપવામાં આવશે તો બાળકની શક્તિ ઓર ખીલશે.

છોકરું નિશાળે જતું થાય છે ત્યાં તેને શિખવવાને જોઈએ તેવી કાળજી રાખવામાં આવતી નથી, એવી ફરીયાદો સંભળાયા કરે છે. બાળકોને હાલ તમામ શિક્ષણ ગોખણપટ્ટીથી આપવામાં આવતું હોવાથી બાળકોની માનસિક કેળવણીને ધક્કો પહોંચે છે. હાલની ટેકસ્ટ બુકો માટે પણ એવીજ ફરીયાદો છે. માનસિક કેળવણીમાં વિકાસ ઉત્પન્ન કરીને તેને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે તેવું શિક્ષણ હાલમાં મળતું હોય એમ જણાતું નથી. હાલનું જ્ઞાન તદ્દન પોપટના જેવુંજ છે. આવું જ્ઞાન બોજારૂપ થઈ માનસિક કેળવણીને તથા શારીરિક અંધારણને ધક્કો પહોંચાડે એ દેખીતું છે.

નૈતિક કેળવણી.

આ કેળવણીની શરૂઆત ગમે તે વખતે કરવી હોય ત્યારે થઈ શકે છે. નાનપણમાં માત્ર નાનાં છોકરાંને ધર્મનો અથવા તો પ્રભુનો ડર બતાવવામાં આવે છે ને નીતિની જાપ ત્યારથીજ બાળકના મન ઉપર પાડવામાં આવે છે. આવે વખતે ભય કરતાં માયાનો ઉપયોગ વધુ પ્રમાણમાં કરવો એ જરૂરનું છે. બાળકો કુસંગમાં સપડાય નહિ તે માટે માઆપોએ તથા શિક્ષકોએ જાગરૂક રાખવો, અને નૈતિકજ્ઞાન મળે તે માટે વાંચન-

માળાના પાઠોના ખરા ભાવાર્થ બાળકના મન ઉપર ઠસાવવા. માત્ર પાઠો વંચાવીનેજ શિક્ષકે કૃતાર્થતા સમજવી નહિ. યુવાન વિદ્યાર્થીઓ સારાંસારાં પુસ્તકો વાંચે તેની પણ ખાસ કાળજી રાખવી. યુવાવસ્થામાં નૈતિક કેળવણીની ખાસ જરૂર છે. કેમકે માનસિક કેળવણી કરતાં નૈતિક કેળવણી ઘણી અગત્યની છે. કારણ કે સંપૂર્ણ માનસિક કેળવણીના અભાવથી યુવક અમુક કાર્ય કરવાને માટેજ નાલાયક હરે છે જ્યારે નૈતિક કેળવણીના અભાવથી તે યુવક કોઈપણ કાર્ય માટે લાયક રહેતો નથી. જો યુવકના નૈતિક શિક્ષણ તરફ પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવતું નથી તો તેને ગમે તે દરજ્જાની ઉંચી માનસિક કેળવણી આપો તોપણ તેને કોઈપણ પ્રકારે ફાયદાકારક નથી. તેમજ સુખકારક પણ નથી. આટલા માટે નૈતિક કેળવણીને અભ્યાસક્રમમાં સંપૂર્ણ સ્થાન મળવા જરૂર છે.

૧ Théory નું શિક્ષણ એવું હોવું જોઈએ કે જે તેને માત્ર સૂત્રોનું જ્ઞાન કરાવે.

૨ Practical શિક્ષણ સૂત્રો અથવાતત્વોને આધારે આપવાનું હોય તે. આ બંને રીતના શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓના નિર્મળ અંતઃકરણ ઉપર નીતિની સુંદર છાપ પડશે અને આ શિક્ષણ આગળથી નક્કી કરેલ ક્રમ-પ્રમાણે અપાવું અત્યંત જરૂરનું છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ.

દરેક દેશની કેળવણીના મુકાબલે આ દેશની કેળવણી અત્યંત કદિન છે. એમ વારંવાર ફરિયાદો થયા કરે છે. અને તેથી હાઈસ્કૂલો ને કોલેજોમાં અભ્યાસક્રમમાં જેટલા ફેરફારની જરૂર છે તે કરતાં વિશેષ પ્રાથમિક કેળવણીમાં ફેરફારોની જરૂર છે.

શરૂઆતથીજ આગળ કલા પ્રમાણે વિદ્યાર્થીની શારીરિક, માનસિક, અને આત્મિક ઉન્નતિ થાય તેવા શિક્ષણની ખાસ જરૂર છે. નાનાં નાનાં બાળકોને એકઠા અને “ક” “ખ” ધૂંટાવવા ખાતર આખો દિવસ સ્કૂલમાં ગોંધી રાખવામાં આવે અને કહેવામાં આવે છે તેમ શિક્ષકો ખેદરકારીથી રહે એવો આપણા હિંદુસ્થાનની સ્કૂલોમાંજ બને, બાકી બીજા દેશોમાંતો આરંભના શિક્ષણથીજ સારી શરૂઆત હોય છે; અને વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી સાચવવા ઉપર પ્રથમ લક્ષ આપવામાં આવે છે. એમ આપણે જેટલું જાણીએ છીએ તે આધારે કહી શકીએ છીએ. નાનાં બાળકો, ખેદરકાર લાગણી વિનાના

અને સંસાર ભારમાં કચડાઈ ગએલા શિક્ષકોના સંગમાં રહે તે કરતાં સારા કેળવાયલા શિક્ષકોના સમાગમમાં રહી શકે તેવી ગોઠવણુ થાયતો વધુ ઈષ્ટ છે. બાળકોનો પ્રેમ કેમ મેળવવો અને તેને પ્રેમ કેમ આપવો તેની સારા કેળવાયલા શિક્ષકોમાં વધુ આવડત હોય છે. એટલે વધુ સરળતા થશે. આ પ્રમાણે દરેક દેશમાં ગોઠવણુ છે. નાના વિદ્યાર્થીઓનાં અંકુરો ખીલે તેવા બાલ-સાહિત્યની અત્યંત આવશ્યકતા છે. આપણા દેશમાં બાલસાહિત્ય ઘણું ઓછું છે. **બાળખવાની પદ્ધતિથી પ્રથમ શરૂઆત કરવી એ આવ-કારદાયક છે.** આરંભનું શિક્ષણ અત્યંત કઠિન છે, મુશ્કેલ છે એમ શાળાના શિક્ષકો તરફથી પોકાર કરવામાં આવે છે. તેથી એ શિક્ષણ ક્રમમાં ફેરફાર કરવા માટે ખાસ લક્ષ આપવું જરૂરનું છે. બાળકોના મન ઉપર વધુ બોળે પડે છે. એવી કેળવણીની શરૂઆત થઈ છે. —દાખલા તરીકે બાળપોથી, પહેલી પોપડી, —વયનું પ્રમાણ અને પરીક્ષક અધિકારીઓની સખ્તાઈ તપાસતાં છોકરાઓની સ્થિતિ બગડવાનાં કારણોનું આપણને ભાન થાય છે. આવાં કારણોથી માઆપોનાં અને છોકરાંઓનાં મનપર કેળવણીની જોડાએ તેવી અસર થતી નથી, અને તેથી છોકરાંઓનાં અભ્યાસ અંધ કરાવવાનું ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે. કેળવણીની શરૂઆતથીજ એવી છાપ પડવી જોઈએ કે તેનો લાભ લેનાર દાખલ પ્રકારની શંકા લાવી શકે નહિ કે તેને અભાવ પણ થાય નહિ. પરંતુ અભ્યાસક્રમ નિયમવિનાનો અને કઠિન હોવા ઉપરાંત ખાતા તરફથી દરરોજ નવા નવા સરકયુલરો નીકળ્યા કરે ત્યાં માસ્તરો કંઈ ધાટીએ શિક્ષણ આપે અને વિદ્યાર્થીઓ લે. ઘણે સ્થળે તો માત્ર પ્રશ્નપત્રોના જવાબો ગોખાવીને વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરી રાખે છે; અને આવું પોપડીકે જ્ઞાન મેળવનારા વિદ્યાર્થીઓ પાસ થઈ ઈનામો પણ મેળવે છે. આ રીતિ પસંદ કરવા જોગ નથી. તેથી તેમાં સુધારા વધારાની જરૂર છે.

માધ્યમિક અને ઉચ્ચશિક્ષણ.

આ વખત દરમિયાન વિદ્યાર્થી કેળવણીની અમુક સીમા સુધી પહોંચેલો હોય છે. તેને બાલ્યાવસ્થાના કરતાં વિશેષ ભાન હોય છે. એટલે પોતાને કંઈ જનતની કેળવણી અનુકૂળ પડશે તથા પોતાને ક્યા વિષયમાં તૈયાર થવું સરળ થઈ પડશે વિગેરે વિદ્યાર્થી સારી રીતે સમજી શકે છે. પરંતુ હાલનો માધ્યમિક કેળવણીનો ક્રમ અનિયમિત જેવો હોવાથી, વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ, ઈચ્છા, ને સાધનની ગમે તેવી સારી યા કદંગી સ્થિતિ હો; પરંતુ અભ્યાસક્રમ

પ્રમાણેજ અભ્યાસ કરવો પડે છે. એમ કહેવાય છે કે આ કેળવણી કેળવણી આપવાને બદલે, વિદ્યાર્થીની શારીરિક ને માનસિક સ્થિતિ સુધારવાને બદલે, દુનિયાના કામકાજને માટે લાયક કરવાને બદલે ઘણીજ વિવક્ષણ સ્થિતિમાં મુકી દે છે. હાલનો શિક્ષણ ક્રમ એટલો બધો કડક, અવ્યવસ્થિત ને કઠંગો છે કે કેળવણી માટે ઉત્સાહ થવાને બદલે અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ને તેથીજ વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ શિક્ષણ લેતાં લેતાં અમુક ધોરણો સુધી પહોંચ્યા પછી પોતાના વડીલોને નાપસંદગી બતાવી “ભાખ માગીશું” આવા ચોક્કા શબ્દો કહી અભ્યાસ કરી શકવાની ના પાડે છે. આ શિક્ષણનો ક્રમ એવો નજરે પડે છે કે તેનાથી વિદ્યાર્થીઓને સંસાર વ્યવહારમાં પચા પછી, એવા પ્રકારની જીંદગીની શરૂઆત કર્યા પછી તેને જે જે પ્રકારના લાભ થવા જોઈએ તેમાં ઘણે અંશે નિષ્ફળ નીવડે છે. વિના સંકાપે કોઈપણ પ્રકારની ટીકા વિના એટલું તો કહી શકાય કે હાલનો અભ્યાસક્રમ બદલાવવાની આ દેશની પ્રગતિ ઘણીજ જરૂર માને છે. કેમકે જે અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીઓને ઉત્સાહ, આનંદ, ને સર્વ પ્રકારની આવડત આવે તથા શારીરિક ને માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ થાય તથા માણસ માણસપણું મેળવી, પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી પૂર્ણપણે સંસાર ચલાવવાને શક્તિવાન થાય, તૈયાર થાય અને જીંદગીમાં આવતા અવનવા સુઝલ અને વિકટ પ્રશ્નોનો વિચાર પૂર્વક દીર્ઘદૃષ્ટિથી તોડ લાવી આદર્શજીવન વ્યતિત કરી શકે એવી સંગીન ને પવિત્ર કેળવણી આ દેશની પ્રગતિને મળવા અભ્યાસક્રમ બદલાવવા જરૂર છે.

માધ્યમિક અને ઉચ્ચશિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કર્યા પહેલાં વિદ્યાર્થીનું વક્ષણ કયા વિષય પ્રતિ છે તે જોવાની પણ જરૂર છે. એક વિદ્યાર્થીને દાખલા તરીકે ભૂગોળ (Geography) શિખવાની વૃત્તિજ ન હોય તો પછી અભ્યાસક્રમના ફરજિયાત નિયમ પ્રમાણે તેને ભૂગોળનો વિષય લેવરાવવાથી શો લાભ છે ? સાદી સમજ પ્રમાણે તો તે વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં ભૂગોળમાંજ નાપાસ થાય છે. અથવા તો ભૂગોળમાં નાપાસ થવાના ભયથી તે વિષય પાકો કરવા જતાં બીજા હરકોઈ વિષયમાં નાપાસ થઈ જાય છે. અમુક વિષયો પૈકીના અમુક અમુક વિષયો વિદ્યાર્થી પોતાની પસંદગીના અભ્યાસમાં લઈ શકે એટલી છૂટ થવી જોઈએ. કેમકે કેટલાક વિષયો તો શુષ્ક વિષય જેવા લેખાય છે; અને તેને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલે આવા વિષયોના અભ્યાસના પરિશ્રમથી, વિદ્યાર્થીઓના વક્ષણ વિરૂદ્ધ કેળવણી આપવાથી સતોષકારક પરિણામો જોઈ શકાતાં નથી; અને તેના

પ્રતાપે ઘણાઓની ભવિષ્યની પાયમાલી જોવામાં આવે છે. તેથી દરેક વિષયને ઉપયોગી વિષયના રૂપમાં સ્થાન મળે એ વધુ ધૃષ્ટ છે.

અંગ્રેજી.

અંગ્રેજી ભાષા એ રાજભાષા છે. તેમજ હાલના સમયમાં એક ભાષા (Lingua franca) તરીકે વપરાતી હોવાથી એટલુંજ નહિ; પણ આ ભાષા વિશાળ ખેડાયેલી અને સંસ્કારી સાહિત્યવાળી હોવાથી આ કેળવણીના વધુ પ્રચારની જરૂર છે. એટલેકે આ ભાષાનું પ્રગ્નના મોટા ભાગને સંગીન જ્ઞાન મળે એવી ગોઠવણ થાય એ હાલને સમયે એક સારામાં સારા શુકન સમાન લેખી શકાશે.

સંસ્કૃત.

Second Language તરીકે આ ભાષાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પરંતુ ગોખણપટ્ટીનું જ્ઞાન આપવા કરતાં સાહિત્ય અને વ્યાકરણનું જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ રીતે આપવાની જરૂર છે. તોપણ આ વિષય ઐત્તિક વિષય તરીકે શિખવવો જોઈએ. કેમકે આર્યપ્રગ્નનો ઉદ્ધાર આ ભાષાપર અવલંબીત છે.

માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી.

અન્ય ભાષા કરતાં માતૃભાષાને પ્રથમ સ્થાન મળવું જોઈએ. યૂરોપમાં તેમજ દરેક દેશોમાં સ્વભાષામાંજ કેળવણી આપવામાં આવે છે. યૂરોપમાં પ્રથમ લેટીનમાં શિખવવામાં આવતું પણ તેમને અત્યંત મુશ્કેલ પડતું તેથી સ્વ-ભાષામાં શિખવવાની શરૂઆત થઈ છે.

પરભાષામાં કેળવણી આપવાથી એક વિષય શિખવતાં અને શિખતાં બન્ને વખત લાગે છે તેમજ વિષય સમજવો પણ કઠિન પડે છે. “દેશી ભાષાદ્વારા વિષયોનું જે જ્ઞાન મળે છે તે સંગીન મળે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાં પરિશ્રમ પણ ઓછો પડે છે. એ પદ્ધતિ કુદરતને અનુસરતી છે.” અંગ્રેજીનું સાદું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી પણ એક વિદ્યાર્થી છૂટથી ખોલી શકવાની અથવા સારો નિબંધ લખી શકવાની સ્થિતિમાં આવી શકે છે કેમ ? એ શંકા છે. ઘણા થોડાજ સંતોષકારક રીતે આ કાર્ય કરી શકે છે. તો પછી એ ભાષાદ્વારા વિદ્યાનાં, સાહિત્યનાં, તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો કે જેમાં ગ્રીક, લેટીન વિગેરે ભાષાઓ મિશ્રીત થયેલી હોય છે તે પુસ્તકો સમજતાં વિદ્યા-

થીઓને મુશ્કેલી પડે એ સ્વાભાવિક છે. અને તેથીજ વિદ્યાર્થીઓના મગજ ઉપરનો ભાર ઓછો થવા સાર અને સમયનો વ્યર્થ વ્યય થતો અટકાવવા સાર માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી આપવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

માતૃભાષામાં કેળવણી આપવા માટે વર્ષો થયાં માગણી થવા કરે છે. એટલે અત્રે વિસ્તારથી વિવેચન નહિ કરતાં એટલું કહેવું ઉચિત છે કે અભ્યાસક્રમમાં જે જે વિષયો અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા શિખવાય છે તે માતૃભાષાદ્વારા શિખવાવા જોઈએ. તેમજ સંસ્કૃત, ફારસી જેવી ભાષા પરભાષામાં શિખવવાની જરૂર નથી; અને તેમ થશે તોજ વિદ્યાર્થીઓને સ્વભાષાનું સાડું જ્ઞાન થશે. એટલે એ સાધ્ય હોઈ ઇચ્છવા જોગ છે.

ગણિત.

આ વિષયના અભ્યાસક્રમમાં આરંભથીજ સુધારાવધારાની જરૂર છે. પ્રાથમિક ધોરણોમાં સુધારા થવા પછી માધ્યમિક અને ઉચ્ચધોરણોમાં સુધારાવધારાની જરૂર જણાય છે.

અક્ષરગણિત (Algebra) તેમજ Binomial ની ચીયરી વિ. વિ. કેટલું જરૂરનું છે તે દરેક વિદ્યાર્થીની મગજશક્તિ ઉપર અવલંબી રહે છે. ભૂમિતિ (Geometry) માટે પણ તેમજ સમજવાનું છે. અલબત્ત અક્ષરગણિત જેવા વિષયથી વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિને વારંવાર કસવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે અને કહેવામાં આવે છે તેમ બુદ્ધિ ચાંચલ્ય વધે છે. પરંતુ હાલના ગણિતનો અભ્યાસક્રમ સર્વ રીતે ઉપયોગી છે એમતો કહી શકાય નહિ. ગણિતશાસ્ત્ર એટલે: અધો ઉપયોગી વિષય છે છતાં તે વિષય મારીમત-રડીને વિદ્યાર્થીઓની અનુકૂળતા વિના શિખવવામાં આવે એ વિષય કેટલે અંશે ફળદાયક નિવડે? એ વિચારવાનું છે. પ્રાથમિક ધોરણોમાં ચાલતી ત્રિરાશી, પંચરાશીના હિસાબોજ ગણવામાં કલાકોના કલાકો ગુમાવનારાને અક્ષર-ગણિતના પોપટીઆ જ્ઞાન માટે કેટલો સમય લાગે? અને તેથીજ અનુકૂળ ગણિતશાસ્ત્ર શિખવવાની જરૂર છે.

સાયન્સ.

હાલ જે દૃષ્ટિથી આ વિષય શિખવવામાં આવે છે તેના કરતાં અનુભવનું સાયન્સ જરૂરનું છે, અને વ્યવહાર જ્ઞાન તરીકે આ જ્ઞાન આપવું એ લાભકારક છે. કેમકે વ્યવહાર જ્ઞાન અપાશે તો દેશને અત્યંત લાભ થશે.

ઇતિહાસ.

અભ્યાસક્રમમાંથી ઇતિહાસને હાલ થોડાં વર્ષો થયાં શુષ્ક વિષય કરી નાખવામાં આવેલ છે. જ્યાં ઇતિહાસના અભ્યાસની જરૂર છે ત્યાં શુષ્ક વિષય તરીકે સ્થાન મળે એટલે એ વિષયને સ્થાનભ્રષ્ટ તરીકે ગણી શકાય. હાલ ચાલતા ઇતિહાસથી ભારતવર્ષના પ્રાચીન સમયની વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર જે છાપ પડવી જોઈએ, અસર થવી જોઈએ, જ્ઞાન થવું જોઈએ તે થતું નથી; એટલે જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળે નહિ ત્યાં સુધી ઐતિહાસિક કેળવણીની અસર થઈ કહેવાય નહિ. અને તેથીજ પુરાતન ઇતિહાસ સિવાયની કેળવણીને શુષ્ક વિષય કહી શકાય. રામાયણ અને મહાભારત એ આપણા ઇતિહાસમાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. રામ અને કૃષ્ણ પ્રતિ પ્રભુ તરીકેની સદ્ભાવનામાં ઉત્તુપ લાવ્યા વિના રામાયણ અને મહાભારત ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી વાંચી શકાય છે, અને એમ વાંચવાથી પ્રભુ પ્રતિનો ભક્તિભાવ ઓછો થઈ જતો નથી. આ અને મહાકાવ્યો હિંદના પુરાતન ઇતિહાસની અત્યંત ગરજ સારે છે.

આ દેશના ઇતિહાસનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને ચાલુ જમાનાના ઇતિહાસના ગ્રંથકારોના કથન ઉપર રહે છે. પરંતુ થીઓસોરીકલ સોસાયટીના પ્રમુખ કર્નલ હેનરી-એસ ઓલકોટના મત પ્રમાણે “સો વર્ષ પહેલાં યુરપના ઇતિહાસના કર્તાઓ આર્ય મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસની એક એ વાતોથી પણ જાણીતા નહોતા.” આવી વિદ્વાન પ્રજ્ઞના હાથે લખાયેલ આવો મહત્વનો વિષય કે જેની આપણને તેનેજ આધારે કેળવણી આપવામાં આવે છે, તે કેટલે દરજ્જે અસરકારક નીવડે? કર્નલ ઓલકોટના મતને માન આપીશું તો તેમ નીવડવાને શકિતવાન થશે નહિ.

આપણે જે ઇતિહાસ શીખી ગયા છીએ તેમાં માત્ર સાલવારીનું કે અમુક અમુક વંશોની વંશાવળીનું જ્ઞાન આપણને મળેલું છે. તે કરતાં અમુક સમસ્ત પ્રજાની ઉન્નતિ કેમ થઈ એ જાણી શકાય તેવું ખુલ્લું ઇતિહાસનું જ્ઞાન મળતું હોય તે જ્ઞાન જરૂરનું છે. ફલાણી સાલમાં ફલાણે ફલાણે ઠેકાણે લડાઈ થઈ, તે વખતે અમુક અમુક સરદારો હતા અને તેમાંના ફલાણા ફલાણા લડાઈમાં મરાયા, તે લડાઈમાં અમુક હજાર ઘોડેસ્વાર, પાયદળ, તોપો વગેરે વિ. વિ. ઇતિહાસોનું જ્ઞાન જેટલું ઉપયોગી થઈ પડે તે કરતાં તે વખતની પ્રજાની રહેણીકરણી, પ્રજાને જૂદાં જૂદાં રાજ્યો સાથે કેવો સંબંધ હતો, લોકોમાં ચાલતી ધર્મક્રિયાઓ કેવી હતી, દંપતીના

સંબંધમાં શા શા રીવાજો હતા, માતાપિતાને છોડીને સાથે કેવો સંબંધ હતો, પ્રગ્નને સંસાર વ્યવહારનું કેવું ને કેટલું જ્ઞાન હતું, પ્રગ્નની શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, ધાર્મિક તેમજ આર્થિક સ્થિતિ કેવી હતી, દેશમાં ઉત્પન્ન થતા માલની શી વ્યવસ્થા હતી. પરદેશગમન માટે કેવી છૂટ હતી, તેનાં કેવાં સાધનો હતાં, તેમજ તે વખતનું સાહિત્ય, ચિત્રકળા, સંગીત, પ્રગ્નનો પહેરવેશ તથા ખોરાક વિગેરે ઘણી ઘણી ખરી હકિકતોનો ઇતિહાસ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે છે; અને તેથીજ જો આવી હકિકત સાથે શિખવવામાં આવે તો તેનેજ ઇતિહાસ એવું નામ આપી શકાય. તેથી તેવી શોધખોળ કરી આવા ઇતિહાસોને તેમજ મહાન પુરૂષોનાં જીવનચરિત્રોને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવાની જરૂર માનવામાં આવે છે.

ભૂગોળ.

અમેરિકાનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરો, પૂર્વઆફ્રીકાના દ્વિપો, હિંદના પર્વતો, અને એશીઆની નદીઓ વિ. વિ. હકિકતોથી ગોખજીપટ્ટીથી જે ભૂગોળ શિખવવામાં આવે છે; તે કરતાં કયા દેશની જમીન નીપજ માટે વધુ સારી, ખારી મીઠી જમીન કઈકઈ, કઈ નદીઓમાંથી નહેરો વાળી ખેતરોને પાણી પૂરું પાડી શકાય, દરેક દેશનો ફળદ્રૂપ મૂલક કયો, દરેક દેશની આયાત નિકાસ શું, વિ. વિ. હકિકતોથી ભૂગોળ શિખવવાની જરૂર છે.

કૃષિવિદ્યા (Agriculture).

આ વિષય પરત્વે આગળ હુન્નર ઉદ્યોગના વિષયમાં લખવામાં આવ્યું છે.

લાયબ્રેરી.

એક મહાન અંગ્રેજ લેખકના શબ્દોમાં કહીએ તો “સોટી અગર ચપાટ માર્યા વગર, ગુસ્સાના કે ક્રોધે શબ્દો કહ્યા વગર, કપડાં કે પૈસા લીધા વગર શિક્ષણ આપનારાં આ પુસ્તકોજ આપણા શિક્ષકો છે. તેમની પાસે ગમે ત્યારે જશો તોપણ તે ઉંઘતાં માલ્મ પડવાનાં નથી. શોધકવૃત્તિથી તમે તેમને પ્રશ્ન કરશો તો તે કાંઈ વાત છુપાવી રાખશે નહિ. તમે તેમનું ખર્ચ સ્વરૂપ સમજશો નહિ તોપણ તે કદિ ખોલવાનાં નથી. તમે કાંઈ વાતમાં અજાત હશો તો તમને હસી શકવાનાં નથી. એટલા માટે જ્ઞાનના ભંડારરૂપ પુસ્તકશાળા અધી દોલત અને સંપત્તિ કરતાં વધારે કિંમતી છે.

એને પ્રાપ્ત કરવાને આપણે ઇચ્છા રાખીએ તેવી એક પણ વસ્તુ પુસ્તક-શાળા સાથે સરખાવાય તેવી નથી. તેટલા માટે જે માણસ, સત્ય, સુખ, જ્ઞાન, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકપણા માટે ઇચ્છા રાખનારો ઉત્સાહી માણસ ગણાવા માગતો હોય તેણે જરૂર પુસ્તકોનોજ શોખ રાખવો જોઈએ. ” અને તેથીજ-પુસ્તકાલયની ગોઠવણ એવી હોવી જોઈએ કે હાલનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકાલયોના જેવી નહિ-પુસ્તકાલયના સ્થાપન કર્તાઓએ તેને અનુકૂળ કરવા તેમજ ત્રાકપ્રિય બનાવવા બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

નિશાળોમાં, હાઈસ્કૂલો ને કૉલેજોમાં ભણનારા વિદ્યાર્થીઓ લાયબ્રેરીનો ઉપયોગ વધુ પ્રમાણમાં કરી શકે તેવી તેઓને છૂટ અને ગોઠવણ કરી આપવી જોઈએ, અને બની શકેતો અન્ય માણસો કરતાં પણ ખાસ ઉપયોગી સગવડ કરી આપવી જોઈએ. કેમકે તેનાથી લાયબ્રેરીની ઉપયોગિતા વધુ પ્રકાશમાં આવી શકશે.

શાળાપયોગી ફટલીક લાયબ્રેરીઓ બાદ કરીએ તો બાકીની માત્ર નામનીજ છે અને તેથી તેમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સુધારો થાય એ ઇચ્છવા જોગ છે.

વ્યવહારોપયોગી કેળવણી.

હાલ અપાતા શિક્ષણમાં વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાનની ઉણપ છે, સંગીન જ્ઞાન મળતું નથી એમ અનુભવીઓ તરફથી વારંવાર કહેવામાં આવે છે તેમાં વાસ્તવિક રીતે સુધારા વધારાની જરૂર છે. “ભણવા કરતાં ગણવું જરૂરનું છે” આ સાદી કહેવતને પણ આપણે માન આપીએ તો પણ હાલના પોપટીઆ જ્ઞાનના શિક્ષણમાં સંગીન જ્ઞાન મળવાના સુધારા વધારા કરવા એ અગત્યનું છે. ઘણાંખરા કેળવણી લીધેલ શાકભાજી કે ઘી લેવા જાય ત્યારે બીલ ચુકાવતી વખતે કાગળ ને પેનસીલ લઈ ત્રિરાશિના દિસાબ ગણતા જણાય છે. તેટલા માટે આંક, લેખાં ને ગણિતના સંગીન જ્ઞાનની જરૂર છે.

પરદેશગમન.

આ વિષય હાલમાં ઠેરઠેર ચર્ચાય છે તેથી નહિ, પરંતુ તેને કેળવણી સાથે સંબંધ હોવાથી અત્રે કેંક લખવું અપ્રાસંગિક નથી. જે કેળવણીમાંજ જીવનનું સર્વસ્વ સમાયલું છે એમ દૃઢ માન્યતા હોય તો પછી પરદેશગમનો શાસ્ત્રોક્ત નિર્ણય થવા અત્યંત જરૂર છે. પરંતુ તે પહેલાં “આર્ય” જાતિ માટે, તેમજ તેની પેટા જાતિ માટે સંપૂર્ણ શોધખોળ કરી જ્ઞાતિસંસ્થાઓના નેતાઓને જાગૃત કરવા

જરૂર છે. રઘુરાગ્નનો વિસ્તાર, સંબંધ વિગેરે સંબંધી રઘુવંશમાં વિસ્તારથી લખેલ છે. પૃથ્વીમાં વસતી તમામ જાતિઓ આર્યજાતિમાંથી ઉદ્ભવી છે એમ ઇતિહાસથી સિદ્ધ થાય તો પછી આ પ્રશ્નનો ત્વરથી સામ્યોક્ત નિર્ણય થઈ શકે ખરો; એમ માની શકાય.

શિક્ષકો, પરીક્ષાઓ અને પરીક્ષકો.

ગરીબજીવેમરતા વિદ્યાર્થીઓને ખાવાપીવા સુવાએસવા વિ. નો અંદોઅસ્ત કેળવણીખાતા તરફથી નિર્મિત થએલા ખાતા મારફત થવો જોઈએ, અને તે માટે બોર્ડિંગ (Boarding Houses) ઉપરાંત દવાખાનાની પણ મોહવણુ થવી જોઈએ. સિવાય યુરોપીય પ્રજાઓની દાકતરી પદ્ધતિ શારીરિક સ્થિતિ તપાસવા જેમ જાપાનમાં દાખલ થઈ છે તેમ તે પદ્ધતિ અત્રે પણ હાલ તુર્તના માટે જરૂરની છે. અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર થશે અને વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ સુધરતી જશે તો પછી એ પદ્ધતિની હાલ માનવામાં આવે છે તેટલી ઉપયોગિતા રહેશે નહિ. ક્રિકેટ વિગેરે રમતોમાં હાલમાં માત્ર સારા ખેલાડીઓજ લાગ લઈ શકે છે તેથી તેમાં સુધારો કરી એ રમત દરેક ધોરણવાર ફરજિયાત દાખલ થવી જોઈએ. સાન્ક્રાનિસ્ટિકો ક્યાં આવ્યું અથવા ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન કઈ સાલમાં થયો એ રમરણમાં હોય તે કરતાં પંદર વીસ મિનીટમાં પોતે કેટલું દોડી શકે છે અથવા કેટલા દંડ પીવી શકે છે તે જ્ઞાન હોવું વિશેષ ફલપ્રદ છે. કેટલાંક સારાં સારાં પુસ્તકો ધોરણમાં ચક્રાવર્ત બંધ થતાં જાય છે તેમ ન થવું જ અગાઉના અભ્યાસમાં ને હાલના અભ્યાસમાં ઘણાજ તફાવત પડી ગય એ દેખીતી વાત છે. જે જે પુસ્તકોથી વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાન વધતું હોય અને અભ્યાસમાં સરળતા થતી હોય તેવાં પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓની અને વિદ્યાગુરુઓના મરજી જતાં શા માટે બંધ કરવામાં આવે છે તે સમજી શકાતું ન તેમ ન થવું જોઈએ એવો પ્રજામત ઘણા વખતનો છે; અને ઑન. પરાંજાએ ધારાસભામાં તે વિશે સ્પષ્ટ ને સત્ય વિવેચન પણ કરેલ છે. અગાઉનો મેટ્રીક કેળવણી લઈ રહ્યા પછી જે કરી બતાવતો તે હા બી.એ. થએલો મુશ્કેલીથી કરી શકે છે. એવી લોકમાન્યતા જાણ શિક્ષણ પદ્ધતિની આવડત વિનાના અને પોપટીઆ જ્ઞાન વિશે ફરિયાદ કરવામાં આવે છે તેનું આ એક મ

કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવેને. આપણને શિક્ષણ પદ્ધતિની આવ-
ડતવાળા અને પોપટીઆ જ્ઞાનવિનાના શિક્ષકોની જરૂર છે. પરંતુ એવા
શિક્ષકો મેળવવા માટે પ્રથમ તો જોઈએ તેવા પ્રયત્નો થતા નથી, અને કદાચ
થાય છે તો કાંતો તેવા શિક્ષકો તરફથી માગણી થાય છે તેનો સ્વિકાર થઈ
શકતો નથી.—આવી માગણીમાં શિક્ષકોના પગાર વિશેનો વ્યાજખી અને દયા-
જનક સવાલ છે.—અને કાંતો પસંદ કરી શકાય તેવા શિક્ષકો મળતા નથી.
કેમકે શિક્ષકમાં ખાસ કરીને નીચેના ગુણો હોવા જોઈએ.

- ૧ તેને જે વિષય શિખવવાનો હોય તે તેણે સારી પેઠે જાણવો જોઈએ.
- ૨ તે વિષય તેણે કેવી રીતે શિખવવો તેપણ જાણવું જોઈએ.
- ૩ તેનો અવાજ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ.
- ૪ તેના ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ.
- ૫ તે સ્વભાવે શાન્ત હોવો જોઈએ.
- ૬ તેની વર્તણૂક ઉચ્ચ પ્રકારની હોવી જોઈએ.
- ૭ તેને જે જે કામ કરવાનાં હોય તે હોંશથી કરવાની શક્તિવાળો હોવો જોઈએ.
- ૮ શિષ્યોપ્રતિ તેની પ્રેમયુક્ત લાગણી હોવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે ગુણવાળા શિક્ષકની પસંદગી થવી જોઈએ. શિક્ષકનું મુખ્ય
કામ આળકની શુદ્ધિ કેળવીને—ખીલવીને—અક્કલવાન મનુષ્ય બનાવવાનું છે, અને
શિક્ષકનો ધંધો પવિત્ર અને પુણ્યવાળો ગણાય છે. પરંતુ આવા
ધંધાનું આ સ્થિતિએ આવી જવાનું કારણ એજ છે કે કેટલાક કેળ-
વણ અને ખીલ કેળવાયલાઓને જ્યારે કોઈ અન્ય ધંધામાંથી કુટુંબ નિર્વાહ
માં મળતું નથી ત્યારે કેવળ ઉદરપોષણ કરવા નિમિત્તેજ શિક્ષકનો ધંધો
રે છે, અને તેને લીધે શિક્ષક તરીકે બજાવવાની પવિત્ર ફરજ વેદ
માં અગ્નિ છે. આચાર્ય દેવો મવ એ શાસ્ત્રોક્ત વચન શિક્ષક ત્યારેજ સત્ય
જીવ કરી શકે કે જ્યારે ભાવપૂર્વક જનતમહેનતથી, ખંતથી, ધીરજથી,
પસ અને અનુભવથી આળકોપર પ્રેમ રાખી આળકોમાં ઉત્સાહ વધે એવી
રાખી એક શિક્ષક તરીકેની—પિતાતરીકેની—પવિત્ર ફરજ લેશ
અગ્નિ; અને એવી ફરજ અગ્નિ ત્યારેજ શિક્ષકો દેવની
હેવાને અદલે શિક્ષકો દેવસમાન ગણાય અને પૂજાય
જે. તેમજ અનુભવી સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા અને આદર્શ

શિક્ષકો હોય તેમનેજ પરીક્ષક અધિકારી તરીકેનું કામ ખાતા તરફથી સોંપવું નોંધએ. આ રીતિમાં ફેરફારો થયા કરે છે એ મન્દજ્ઞવાનું નથી. કાઠિયાર એવું પણ બને છે કે આવા હકદારના હક હોય છે છતાં પણ તૂર્તના ગ્રેજ્યુએટોને ગુજરાતી સ્કૂલોના પરીક્ષક તરીકેનું કામ સોંપવામાં આવે છે. જેમાંના ગણ્યાગાંડ્યા અધિકારીઓજ પોતાની પવિત્ર ને ગંભીર ફરજ યથાર્થ-પણે બજાવે છે. આકાનાતો છોકરાનું લવિષ્ય બગડે છે કે સુધરે છે તેની લેશપણ ફરકાર રાખ્યા વિના “ધ્રુવેશ્વર્યાદોદ્ધૃતો” એ સાદી કહેવત પ્રમાણે કરે જાય છે. એક ધોરણમાં અમુક વિદ્યાર્થી અમુક વિષયમાં નાપાસ (Fail) થયો હોય તો ત્રણ માસ પછી અથવા બહુ લંબાયતો તે વર્ષની આખરીમાં તે છોકરાને તે વિષયમાં ફરી વેળા તપાસીને જો તેમાં પાસ થાય તો ઉપલા વર્ગનો લાભ આપવાનો રીવાજ યૂરોપના ઘણાખરા અને જપાન વિગેરે દેશોમાં છે. આ દેશમાં તેવું કશું નથી. પરંતુ આ દેશમાં તો એક છોકરો શારીરિક સ્થિતિમાં દયાજનક હોય છતાં પણ ઉગ્ગરા કરીને દવાના ડોઝ પી પીને મહા મહેનતે ગોખી ગોખીને પરીક્ષા આપવા એસે છે, અને પરીક્ષક અધિકારીની સહેલી પ્રશ્ન-પત્રિકાના પ્રતાપે દૈવયોગે એકાદ વિષયમાં નાપાસ થયો—સેંકડે ૭૫ ટકા આ પ્રમાણેજ થાય છે—તો તેના બાર વાગી જાય છે. ત્રણ મહિને કે ૭ મહિને તે વિદ્યાર્થીને તપાસવોતો બાબુપર રહ્યો પરંતુ બાર મહિને પણ તે વિદ્યાર્થીને તમામ વિષયની ફરીવેળા તેવીજ સ્થિતિમાં પરીક્ષા આપવા ફરજ પડે છે. ગણિતમાં નાપાસ થયો હોય તોપણ તમામ વિષયોની પરીક્ષા આપવી પડે છે. અંગ્રેજ કે ઇતરભાષામાં નાપાસ થયો હોય તોપણ તે પ્રમાણેજ થાય છે. એટલે કે એક છોકરો પહેલીવેળા ધારો કે ઇતરભાષામાં નાપાસ થયો હોય તે બીજા વર્ષની તેજ ધોરણની, તેજ વિષયોની પરીક્ષામાં ઇતિ-હાસ અથવા ગણિતમાં નાપાસ થાય તો તેને બળ્યાબળ્યા હૃદયે તેજ ધોર-ણમાં પડ્યું રહેવું પડે છે. આપણા દેશના હિનભાગી વિદ્યાર્થીઓ માટે આ ક્રમ અત્યંત ત્રાસદાયક અને વિદ્યાર્થીઓના લવિષ્યને નુકશાનકર્તા છે. એટલે પરીક્ષાઓ સદંતર બંધ થવી જોઈએ; અથવાતો તેમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફારો થવા જોઈએ.

૧ હાલની કળવણીના પોપટીઆ જ્ઞાનને લીધે પરીક્ષાની જરૂર છે એમ બહુમતે સ્વિકાર થાય તો તે પરીક્ષા સહેલી એટલે દરેક ધોર-ણના અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે થવી જોઈએ. નહિક પરીક્ષકાની સ્વેચ્છા મૂજબ.

૨ પરીક્ષાનું કામ અનુભવી, આવડતવાળા, ને વિચારશક્તિ વિદ્વાનોના હાથમાં રહેવું જોઈએ.

૩ એક વિદ્યાર્થી એક ધોરણમાં જે વિષયમાં નાપાસ થયો હોય તેને માત્ર તેજ વિષયમાં ત્રણ માસ પછી યાતો અનુકૂળ ટાઇમને તપાસી ઉપલા ધોરણનો લાલ આપવાની ગોઠવણ થવા જરૂર છે.

સ્કૂલોના અભ્યાસના વખત દરમિયાન ઇન્સ્પેક્ટરોએ એકાએક વિઝીટ લેવા જરૂર છે. આ રીતિ કેટલેક સ્થળે દાખલ થઈ છે પણ તેમાં હજી વિશેષ સુધારા વધારાની જરૂર છે. આ કામને માટેજ ખાસ ઇન્સ્પેક્ટરો રહેવા જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજો ને હાઈસ્કૂલો માટે કોઈપણ જાતનું બંધન ન હોવું જોઈએ. કોઈપણ વિદ્યાર્થી પોતાની મરજી પ્રમાણે ગમે તે હાઈસ્કૂલ કે કૉલેજમાં ગમે તે પ્રસંગે, ગમે તેવા સંયોગોમાં દાખલ થઈ અભ્યાસ કરી શકે તેવી ગોઠવણ થવાની ઘણીજ જરૂર છે.

વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર દસે તેવું શિક્ષણ અપાવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને પોતાની જાતે સ્વતંત્ર વિચાર કરતાં શિખવવું એ શિક્ષણનું પ્રથમ લક્ષણ છે. નોટબુક લખી ગોખાવવી કે પહેલા પોપટ બનાવવા એ કંઈ કેળવણી કહેવાય નહિ; અને તેથીજ ખરી કેળવણીની જરૂર મનાય છે.

ગુરૂકુળ, શાન્તિનિકેતન, અને સત્યાગ્રહાશ્રમ જેવાં ઘણાં ઘણાં આશ્રમોની જરૂર છે.

સમાજનું જીવન, સમાજની શક્તિ, અને ખરું જોતાં સમાજના પોતાના અસ્તિત્વનો આધાર વેદ ઉપર અવલંબી રહે છે. વેદોજ સર્વ વિદ્યાનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. માટે વર્તમાન અને ભવિષ્યની પ્રગતિ દિશાએ વેદાભ્યાસની ગોઠવણ થવા જરૂર છે. જે વેદધર્માભિમાની શ્રીમંત અને ધીમંત આર્યપ્રગ્ન, ગુરૂકુલ અને તેના જેવીજ અન્ય સંસ્થાઓને પણ સરકારી તથા સાંપ્રદાયિક રેસીડેન્સીયલ યુનિવર્સિટીઓ જેટલાજ ઉત્સાહથી સહાયતા આપે તો એ યુનિવર્સિટીઓ કરતાં વિશેષ સંગીન પરિણામ આપણાં ગુરૂકુલો નીપજવી શકે એ વિષે કંઈ શક રાખવાનું કારણ નથી.

આ દેશને અનુકૂળ કેળવણીનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવવામાં આવેતો સીવીલ-સર્વિસ (Civil Service) ની પરીક્ષા અત્રે લેવાય એમ આશા રાખીએ તો અસ્થાને નથી.

આપણી શાળાનાં મકાનો સ્વચ્છ હવા અને પુરતાં ઉભસવાળાં હોવાં જોઈએ. તેમજ દરેક શાળાને અંગે એક રમણિય બગીચો હોવો જોઈએ.

ધર્મનું શિક્ષણ.

હિંદુ યુનિવર્સિટી તરફથી નામદાર સરકારની ઉદાર સંમતિથી ધર્મના શિક્ષણ માટે જેમ ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેમ દરેક શાળાઓ, પાઠશાળાઓ, હાઈસ્કૂલો ને કોલેજોમાં થવાની જરૂર છે. આળકને જન્મ-થીજ ધર્મના શિક્ષણના સંસ્કારો પડવા શરૂ થાય છે. એટલે ત્યારપછી સ્કૂલનું ધાર્મિક શિક્ષણ અગત્યનું છે. જો આપણે એમ માનતા હોઈએ કે ધર્મ તદ્દન નકામો છે, તો ધાર્મિક કેળવણી તદ્દન નિરૂપયોગી થઈ પડે. પણ તેમ નથી. કેમકે ધર્મનું શિક્ષણ અત્યંત અગત્યનું છે. એટલું કહેવામાં કોઈપણ પ્રકારનાં પ્રમાણોની જરૂર રહેતી નથી. જીવનનું સઘળામાં સઘળું તત્વ તે ધર્મ. ઉપવાસ વિગેરેની ક્રિયા એ ધર્મનું અર્થ સ્વરૂપ નથી. પરંતુ આયુર્વેદિક-વૈદિક મન પ્રમાણે ધર્મ નિમિત્તે પણ આ ક્રિયા જરૂરની માનવામાં આવે છે. પરમેશ્વરમાં શ્રદ્ધા તેનું નામ ખરો ધર્મ. કેળવણી લેનારને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખના કરવા માટે ધર્મનું શિક્ષણ અત્યંત ઉપયોગી છે. “ Education without religion is but little worth.”

* સ્ત્રીકેળવણી.

સ્ત્રીકેળવણીનો વિષય હમણાં હમણાં વિશેષ ચર્ચાય છે, કેમકે સ્ત્રીકેળવણી એ હિંદની વર્તમાન સ્થિતિમાં મહાનમાં મહાન અને વિશેષ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. સૌ કોઈ મોટે ભાગે કબૂલ કરે છે ખરા કે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી. પરંતુ કેવા પ્રકારની કેળવણી આપવી કે સ્ત્રીકેળવણી કલંકથી મુક્ત રહે. એ પ્રશ્ન હજી ચર્ચાય છે. સ્ત્રીકેળવણીનો વિશેષ પ્રચાર કરવા કેળવાયલો વર્ગ ત્વરા બતાવે છે; તે સાથે મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવા માટે હાલમાં વધુ ઉહાપોહ થાય છે. હિંદમાં સ્ત્રીકેળવણીને કેમ વધુ ઉત્તેજન મળે ને તેનો વિશેષ પ્રચાર કેમ થાય તે માટે દેશના વિદ્વાનો બહુ મથે છે, અને નામદાર સરકારની સહાનુ-ભૂતિ માગે છે. કેમકે દિલ્લગીરી સાથે કબૂલ કરવું પડે છે કે હિંદમાં સ્ત્રીકેળવણીનું

* “ આધુનિક આર્યમહિલાઓને કેળવણીની અગત્ય અને તે કેવા પ્રકારની જોઈએ ” એ વિષય ઉપર આ નિબંધના લેખકે એક ઈનામી નિબંધ લખ્યો હતો. તે નિબંધ પાસ થયો છે અને તે મદ્રાસવાળા મી. સી. જી. નારાયણદાસ મારફત પ્રસિદ્ધ થનાર છે. એટલે પ્રસિદ્ધ થયા પછી વાંચવા બલામણુ છે.

પ્રમાણ અન્ય દેશો કરતાં ઘણું ઓછું છે. હિંદની વસ્તીનો અર્ધ ઉપરાંત ભાગ સ્ત્રીઓનો છે ત્યારે તેમાંથી એકજ ટકા જેટલી સ્ત્રીઓ ભણેલી છે; તે જ્યાંસુધી આપણું અર્ધું અંગ પક્ષપાતથી પીડાય છે ત્યાંસુધી આપણાં ગૃહ-મન્દિરો એજ શોકજનક સ્થિતિમાં રહેવાનાં; અને આપણા મહાન મહાન વિચારો, અને આપણી મહાન મહાન ઉમેદો ને મહત્વાકાંક્ષાઓનું પણ એમજ થવાનું. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી અને જાળકોની ખરી કેળવણીનો પાયો માતાથી નાખાતો હોવાથી સ્ત્રીકેળવણીની અત્યંત આવશ્યકતા છે. એમ અમે પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીએ છીએ.

સ્ત્રીઓને કેવા પ્રકારની કેળવણી મળવી જોઈએ? એ ગંભીર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે. “સામાન્યરીતે દરેક સ્ત્રી જેને ઘરસંસાર ચલાવવાનો છે, તેને વાસ્તે કેળવણી ઘણીજ જરૂરની છે. દરેક સ્ત્રીએ ઓછામાં ઓછું એટલુંતો જાણવું જોઈએ કે જેથી કરીને તે પોતાની માતૃભાષામાં લખેલાં પુસ્તકો સહેલાઈથી વાંચીને સમજી શકે તેમજ તે ભાષાદ્વારા પોતાના વિચારો દર્શાવી શકે. આ સાથે ગણિતવિદ્યાનું જ્ઞાન અને તંદુરસ્તીના નિયમો સંબંધીનું જ્ઞાન પણ સ્ત્રીઓને સારૂ ઘણુંજ જરૂરનું છે. જે તંદુરસ્તી અને આરોગ્યવિદ્યાના નિયમોથી સ્ત્રીઓ અજાણ રહે, તે પછી પોતાનાં ઘરને કેવી રીતે સુસ્થિત અને સગવડવાળું રાખે? તેમજ પોતાનાં છોકરાંઓને કેવી રીતે ઉછેરી શકે? સ્વચ્છતા અને શુદ્ધ હવાના નિયમો જાણવા ઉપરાંત તેઓએ માંદાને સારૂ જોઈતા ખોરાક ખનાવવાનું અને ખોરાકના ગુણદોષનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. કેવળ પુસ્તકાથીજ નહિ પણ આ જાગૃતનું વ્યવહારિક જ્ઞાન તેઓને આપવું જોઈએ. તેઓ સઘળી જાગૃતો શીખે, તેમાં મુખ્ય એક જાગૃત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાનું છે. અને તે જાગૃત ધર્મના જ્ઞાન સંબંધી છે. જે સ્ત્રીમાં ધર્મભાવના નથી, તે સ્ત્રીના નામનેજ લાયક નથી. અને ધર્મ,—અને એકલો ધર્મજ—તેને નમ્ર પુત્રી, પવિત્ર ભાર્યા અને ધીરજવાળી પ્રેમાળ માતા બનાવશે.” આ બધા ધર્મો કે જે કેળવણીથી બરાબર અજાણવાને સ્ત્રીઓ તૈયાર થઈ આદર્શ જીવન વ્યતિત કરી શકે તેજ સ્ત્રીકેળવણી ઇષ્ટ છે. ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

સ્ત્રીઓને અંગ્રેજ કેળવણી આપવી કે કેમ? એ વાદગ્રસ્ત ગંભીર પ્રશ્ન છે. અંગ્રેજ શિક્ષણ આપવાની તરફેણમાં ભલે એક પક્ષ હોય. પરંતુ એ પગલું આ દેશની સ્ત્રીકેળવણીને સંપૂર્ણ અનુકૂળ નથી એમ કહી શકાય. અંગ્રેજ શિક્ષણ કરતાં સંસ્કૃત શિક્ષણનું પ્રમાણ વિશેષ રાખ્યું હોય અને

તેમાં-સંસ્કૃત શિક્ષણમાં-ગીતાણ વિગેરેને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન મળે તો તેમાં નીતિ ને ધર્મના શિક્ષણનો પણ સમાવેશ થઈ જશે. છોકરા અને છોકરીઓ પ્રાથમિક ધોરણોમાં સાથે અભ્યાસ કરેતો આ દેશની કેળવણીને આ પદ્ધતિ માફક આવશે એમ ધ્રુવા તરફથી કહેવામાં આવે છે. પરંતુ સ્ત્રી શિક્ષકો વધુ પ્રમાણમાં મળે તો મોટાં મોટાં શહેરોમાં જેમ કન્યાશાળાઓ જૂદી છે તેવી ગોઠવણ થાય તો વધુ ઠીક ગણાય. મફત અને ફરજિયાત કેળવણી હિંદમાં દાખલ થાય તો ગામડામાં પણ કન્યાઓ માટે જૂદી શાળાઓતો ખોલવીજ જોઈએ. છતાં પણ પ્રાથમિક ધોરણોમાં સાથે અભ્યાસ કરે તો એટલું બધું વાંધા ભરેલું જણાતું નથી. સ્કૂલમાં જઈ અભ્યાસ ન કરી શકે તેને માટે સાધારણ લખી વાંચી જાણે તેટલો ઘેર બેઠાં અભ્યાસ કરી શકે તેવી ગોઠવણ કરવી. છોકરી જન્મે ત્યારથીજ તેને માતાના સંસ્કાર પડવા શરૂ થાય છે. એટલે ગૃહશિક્ષણથીજ શિક્ષણની શરૂઆત થઈ જાય છે; અને તેના માટે “એક સારી માતા, તે સો કેળવાયલા શિક્ષકોનું કામ સારે છે,” એ અક્ષરશઃ સત્ય કથન પ્રમાણે સારી માતા કેળવણીથી ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે. છોકરીને માતા તરફથી એવું શિક્ષણ મળવું જોઈએ કે જે શિક્ષણથીજ તેનું ભવિષ્ય સુધરી શકે. સ્ત્રી શિક્ષણના માટે નીચેનો ક્રમ વધુ બંધ બેસતો થઈ પડશે.

(૧) ૬ વર્ષની વયસુધીમાં વાંચતાં, લખતાં, ગણતાં, ચીતરતાં, વિગેરે શિખવવું.

(૨) ૧૨ વર્ષની વયસુધીમાં સીવતાં, ભરતાં, ગાતાં વિ. શિખવવું.

(૩) ૧૩ વર્ષની વયસુધીમાં નીતિ તથા ધર્મનું શિક્ષણ આપવું, તથા ધર-સંસાર ચલાવવાનું જ્ઞાન આપવું.

(૪) ૧૫ વર્ષની વયસુધીમાં ધરધંધો, સ્ત્રીપુરુષનો પ્રેમ, તથા વાંચ-નની વિશાળતા.

(૫) ગર્ભ રચ્યા પછી તંદુરસ્તી, સુવાવડ સંબંધી તથા બાળકોને ઉછેરવા સંબંધીનું જ્ઞાન આપવું.

(આ ક્રમમાં ૧૩ વર્ષની વયસુધી શાળામાં શિક્ષણ આપવાનો ક્રમ છે, ત્યાર પછી ગૃહશિક્ષણનો ક્રમ છે.)

બાલ્યકાળથીજ સીવતાં, ભરતાં, ગુંથતાં વિગેરે એકાદ ઉદ્યોગનું સારું જ્ઞાન આપવામાં આવે-કે જે આવશ્યક છે-તો ગરીબ અને વિધવાસ્ત્રીઓને ભરણ પોષણ માટે સોસલું પડે નહિ.

સ્ત્રી પુરુષોનું સાથે મળીને એક મંડળ હોય તો? એવો પ્રશ્ન પણ હાલ ઉપસ્થિત થતો જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ પ્રશ્ન સામે કેળવણી પામેલા કેટલાક સજ્જનો વાંધો રજુ કરે છે. અલખત સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે. તેથી સાથે મળીને એક મંડળ હોય તે કરતાં જૂદાં જૂદાં મંડળો શું ખોટાં છે? સ્ત્રી પુરુષના સમાન હક્ક માટે આ અધા પ્રયત્નો થતા હોય તો સ્ત્રી પુરુષના હક્ક સરખાજ છે. તે માટે કોઈ જજસાહેબ (Judge) પાસે ન્યાય મેળવવા જવું પડે તેમ નથી. પરંતુ આ દેશમાં ચીન દેશની જેમ સ્ત્રીઓને ગોંધી રાખવામાં આવે છે તેમ ન થવા જરૂર છે. પરદેશીરાજ્યોના હુમલા વખતે એમપણ જરૂર હતી. પરંતુ હવે નામદાર બ્રિટીશ સરકારના સંરક્ષણ નીચે તે સમય નથી; અને તેથીજ ચુલો, ઘંટી, ને ધરમાં ગોંધાઈ રહેવામાં સ્ત્રીનો દરજ્જો સમાય છે તેમાં અનુકૂળતા પ્રમાણે છૂટછાટની જરૂર છે, કેમકે સ્ત્રીઓને અજ્ઞાત રાખવી એ આત્મઘાત સમાન છે.

સ્ત્રીકેળવણીના વિષયને વિચારપૂર્વક કેળવવામાં આવે તો અનહદ લાલ થવા સંભવ છે. હિંદમાં કરોડો સ્ત્રીઓ અલણ રહે તો દેશને કેટલો ગેરલાલ છે એ વાત સહજમાં સમજી શકાય તેમ નથી. તોપણ હાલ આ વિષય સારી રીતે ચર્ચાય છે એટલે આટલી નમ્ર સૂચના સ્થાનબ્રષ્ટ નથી એમ અમારી માન્યતા છે.

હુન્નરઉદ્યોગની કેળવણી.

શ્રીયુત્ વાતસાયન ઋષિકૃત ચતુષ્ષ્ટિકાગ્નિર્ણય ગ્રંથમાં પચાસ પ્રકારના ઉદ્યોગ અને વ્યવહારનાં વર્ણનો લખેલાં છે, તેમજ ઋગ્વેદનાં ધણાં વાક્યોપરથી એમ જણાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં ધણી કલાઓ શ્રેષ્ઠતાને પરમપદે પહોંચી હતી. જે દેશ આ સ્થિતિએ હતો તે દેશની દૈવસંયોગે હુન્નરઉદ્યોગમાં આવી કોફાડી સ્થિતિ ધર્મ તે ખરેખર દયાજનક છે! અને તેથી હુન્નરઉદ્યોગમાં આગળ વધેલા દેશોની લાઠનિમાં ઉભા રહેવાને માટે આ દેશના હુન્નરઉદ્યોગ ખીલવવા નિમિત્તે વ્યવહાર પગલાં લેવાં અને કેળવણીદ્વારા જ્ઞાન આપી યુવકો તૈયાર કરવા એટલુંજ પૂરતું નથી; પણ આપણો ખેડુતવર્ગ અજ્ઞાત છે તેને કેળવણી આપવાની તથા હિંદને નાણાંની સ્વતંત્રતા તથા પ્રગતીય કેળવણીની ખાસ આવશ્યકતા છે. ખેતી, ઉદ્યોગ, અને વ્યાપાર એ દેશાન્નતિ માટેનાં મુખ્ય સાધનો છે. હુન્નરઉદ્યોગની સ્વતંત્રતા એ દોષપણુ પ્રગતી ઉન્નતિનું મોટામાં મોટું સાધન છે. હિંદના મંદ પડેલા હુન્નરઉદ્યોગની સ્થિતિ સુધારવા

માટે મહાન પરિશ્રમની સાથે આર્થિક મદદની પણ અત્યંત જરૂર છે. આ દેશના નમામ હુન્નરઉદ્યોગ નાશ થયા પછી ખેતીવાડીનો ઉદ્યોગ સજીવન હતો તે પણ ધીમે ધીમે કંઠંગી સ્થિતિમાં આવી ગયો છે;—ને હજી આવતો જતો જણાય છે.—ખેડુતો કરતાં જમીન અધિક હતી તેને બદલે જમીન કરતાં ખેડુતો વધી ગયા છે. એટલે ખેતીનો વિસ્તાર વધારે થયો છે. જમીન ફળદ્રુપ હતી તે જમીન રસકસ વિનાની થઈ છે. હિંદમાં હુન્નરઉદ્યોગ ખીલવવા માટે નામદાર સરકારે હિંદી સલાસદો સાથે એક કમીશનની ઓળસાલ નિમનોડ કરી છે. આ કમીશને ઈન્ડિયાના મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં સાક્ષીઓ લેવી પણ શરૂ કરી છે. દેશોદય માટેનું નામદાર સરકારનું આ સ્તુત્ય પગલું છે. પરંતુ શ્રીમંતોના હૃદયમાં હુન્નરઉદ્યોગની સ્વતંત્રતા માટેની તિવ્ર લાગણીઓ અને ઉત્કંઠા થવાની આ દેશની સાધનસંપત્તિ પ્રમાણે તેમજ કેટલાક સંયોગો પ્રમાણે વધુ જરૂરનું જણાય છે.

હિંદનો વહાણુ આંધવાનો જૂતામાં જૂતો ઉદ્યોગ તદ્દન નાશ થયો છે. આ ઉદ્યોગ સજીવન હતો તે સમયે પ્રગ્નને ઉત્તરોત્તર તેનું શિક્ષણ મળ્યા કરતું હતું. હવે આ ઉદ્યોગ ઉદાર આશ્રય અને શિક્ષણદ્વારા ફરી સજીવન થવા જરૂર છે.

ખેતી સંબંધી પ્રગ્નને માત્ર ઉપરચોટીઈ જ્ઞાન રહ્યું છે. જમીનની વીધોટી ફરે તેમ માલીક પણ ફરે, અને ઘણાં વર્ષો સુધી એકની એક જમીન એક ઘણીની માલીકાની ન રહે એટલે ઉપજમાં ઘટાડો આવે. કેમકે એ વિષયની સંસ્કારી—અનુભવી—કળવણી વિનાના માલીકાથી સંતોષકારક કામકાજ થઈ શકે નહિ એ દેખીતું છે. જમીન કસ વિનાની થતી જાય અને પરિણામે ખેડુતો વધુ વધુ કરજવાન થતા જાય એ પણ દેખીતી સ્થિતિ છે. વિજ્ઞાનમાં ઈંગ્લાંડનું પ્રમાણ ૧૬૬૦, તે અમેરીકાનું પ્રમાણ ૨૦૦૦ છે ત્યારે હિંદનું પ્રમાણ ૨૬૦ છે. આ આંકડા વાંચી ખેતીવાડી સંબંધી વધુ જ્ઞાન આપવા માટે તથા ખેડુતોને કરજથી મુક્ત કરી સ્વતંત્ર કરવા માટે ત્વરીત પગલાં લેવાની જરૂર છે અને એ પગલાં શિક્ષણદ્વારા લઈ શકાય તેમ છે તેવો સૌ કોઈ સ્વિકાર કરવાને આનાકાની કરશે નહિ.

ખેતીવાડી કૌલેજમાં સૂત્રોનું શિક્ષણ આપવું; જમીન કેમ ખેડવી, ખીયાં કેમ વાવવાં વિગેરે ભાષણોદ્વારા સમજાવવા કરતાં વિદ્યાર્થીઓને ખેતરમાં લઈ જઈ ત્યાં વ્યવહાર જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે. નદીમાંથી નહેરો કેમ કાઢી શકાય, નહેરોનું પાણી ખેતરમાં કેમ ઉપયોગમાં લઈ શકાય વિગેરે જ્ઞાનપણ ખેડુ

વિદ્યાર્થીઓનેજ નહિ પણ શાળામાં અભ્યાસ કરતા તમામ વિદ્યાર્થીઓને મળવું જોઈએ; અને તેટલા માટે માધ્યમિક શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં ખેતીવાડીના વિષયને સ્થાન મળવાની ખાસ જરૂર મનાય છે.

ધંધાસંબંધી કેળવણી.

આ કેળવણીના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય.

૧. કાયદાની કેળવણી.
૨. હુન્નરઉદ્યોગની કેળવણી.
૩. વ્યાપારી કેળવણી.

૧. કાયદાની કેળવણીનો પ્રચાર એટલો બધો બહોળો થઈ ગયો છે કે તે વાત સર્વત્ર જાણીતી થઈ ગયેલી છે. અને વડાજી, ખેરીસ્ટરો એ શબ્દો અને એનો ખપ એટલે દરજ્જે સમાગમમાં આવે છે કે એ વિષય ઉપર વિસ્તારથી લખવા જેટલો અવકાશ રહેતો નથી. હુન્નરઉદ્યોગની અને વ્યાપારી કેળવણી સંગીન મળતી હોય અને તેનું પરિણામ પણ સંતોષકારક આવતું હોય તો આ કેળવણી ઉપર પ્રગ્નનું લક્ષ ઓછું રહે એ સ્વાભાવિક છે. કાયદાની કેળવણીમાં ફેરફાર કરવાની અભિલાષા રાખવા કરતાં આ કેળવણી લેનારાઓને એટલી લલામણુ કરવી ઈષ્ટ માની શકાય છે કે કાયદાની કેળવણી લેવામાં હજારો રૂપીઆનો ખર્ચ કરવામાં લેશ-પણુ સંકોચ થતો નથી. સારે તેવીજ રીતે હુન્નરઉદ્યોગની અને વ્યાપારી કેળવણી લેવામાં તેટલા હજારોનો પણ ખર્ચ થતો નથી માટે તે કેળવણી લેવામાં પણ તત્પરતા દાખવવી જોઈએ અને તેવી સંખ્યામાં દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થાય એવી પ્રમળ આકાંક્ષાઓ રાખવી જોઈએ. કેમકે કાયદાની કેળવણી જેટલી જરૂરની છે તેટલીજ હુન્નર ઉદ્યોગની કેળવણી જરૂરની છે. એટલેકે બંને કેળવણી જરૂરની છે.

૨-૩ આ કેળવણી કેટલી અગત્યની છે, અને તેની જરૂરીયાત હાલમાં કેટલી છે તે હમણાંને હમણાં પ્રગ્નને થતા અનુભવ ઉપરથી અને અનુમતિ ભરેલા તેમના વિચારોથી સાબીત થાય છે. હવે પ્રગ્નએ વાસ્તવિક સમજવા માંડ્યું છે કે જો દરેક માણસ કૌશલ્યની ઉચ્ચ કેળવણી લેવાનો પ્રયત્ન કરે તો આવા માણસો કે જેઓ ઉચ્ચ કેળવણી પામ્યા છે તેની સંખ્યા વિશેષ થાય અને ધંધા વિનાની કેળવણીના અભાવે ધણાં માણસો-ધંધાવિના-રખડે. એટલા માટે થોડાક જુવાનીઓએ બીજા કોઈ લાભને માટે તો નહિ પણ

આ જ લાભના માટે-ઉદરપોષણાર્થે-આવી લાઈન લેવાની જરૂર છે. આપણે જોઈએ તો આવી કેળવણી અપાતી નથી તેના અભાવે આપણી આ લાઈનમાં ધણીજ કઠંગી અને ગરીબ સ્થિતિ થઈ ગયેલી છે. આપણા દૈનિક જીવનની દરેક જરૂરીયાતો આપણને બહાર તૈયાર કરાવવાની અને બહારથી લાવવાની જરૂર પડે છે. આ કારણને લઈને દરેક મનુષ્યને હુનરઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપવું અત્યંત અગત્યનું છે. કાચો માલ આપણા દેશમાં દરેક દરેક પ્રકારનો જથ્થાબંધ અને ઘણા પ્રમાણમાં પાડે છે ને તે માલના ઉપર વધારે ખર્ચ કરીને ઉપયોગી ચીજો તૈયાર કરવાને માટે પરદેશ મોકલવામાં આવે છે, અને વધુ ભાવે પણ તે ચીજો પાછી મંગાવવી પડે છે. જે આવીજ ચીજો બનાવવાનું અત્રે અન્ય દેશોની જેમ શિક્ષણ આપવામાં આવે તો માત્ર થોડી કિંમતેજ તે ચીજો આપણે અત્રે મેળવી શકીએ. ઉપરના ખુલાસાથી સ્પષ્ટ રીતે માગણી કરવાને આપણને કારણો મળે છે કે માધ્યમિક શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં હુનરઉદ્યોગના શિક્ષણને સ્થાન મળવા જરૂર છે.

યુવાનો જે આવી કેળવણીનો વાસ્તવિક લાભ લેવાને ઇચ્છતા હોય અને તેમનાં માળખાં અથવા વાલીવારસો તેમને આવી કેળવણીની લાયકાત ધરાવવાની ઇચ્છા રાખતાં હોય તો તેમને પહેલાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Science) ની થોડી ધણી પ્રાથમિક કેળવણી આપવી આવશ્યક ને વધુ હિતકર્તા છે. તે માટે હાલમાં હયાતી ધરાવનારાં ઈન્સ્ટીટ્યુશનો-જેવાં કે વડોદરા કળા-ભૂવન, વીક્ટોરીયા ટેકનીકલ ઈન્સ્ટીટ્યુશન-નો લાભ લેવો જોઈએ અથવાતો નિયમસર અપાવો જોઈએ: અને આ પ્રકારના શિક્ષણનો વિશેષ ફેલાવો કરવા માટે આવી વધારે સંસ્થાઓ હયાતિમાં આવવી જોઈએ.

આટલો અનુભવ થયા પછી તેઓને બહારના આવું જ્ઞાન ધરાવનારાં અને તેમાં વિશિષ્ટરીતે આગળ વધેલા દેશોમાં સારા શિક્ષકોના હાથ નીચે શિક્ષણ અને અનુભવ લેવા મોકલવાની ખાસ જરૂર છે. જે વિદ્યાર્થીઓ પોતાને ખર્ચે આવો લાભ લઈ શકે તેમ છે તેના માટે કોઈપણ પ્રકારનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી; પણ જેઓ સારી સ્થિતિમાં ન હોય, અને ચાલાક બુદ્ધિશાળી તેમજ શોખ ધરાવનારા હોય, અને જીવિષ્યમાં ઘણા સારા નીવડવાની આશા આપતા હોય તેમને કોઈપણ દિશામાંથી-પછી ગમેતો સરકાર તરફથી અથવાતો ગામના સંભાવિત ગ્રહસ્થો તરફથી-દરેક પ્રકારની સહાનુભૂતિ મળવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. તેટલા માટે સ્કૉલરશિપો સ્થપાવી જોઈએ. હાલમાં સ્થપાયેલી અને સ્થપાતી સ્કૉલરશિપોના આશ્રયદાતાને અભિ-

નન્દન ઘટે છે. પરંતુ પ્રમાણમાં પુરતી નથી. એટલે વિશાળક્ષેત્રવાળી અને પુરતી સ્કૉલરશિપોની જરૂર છે.

હુન્નરઉદ્યોગનું શિક્ષણ અભ્યાસક્રમદ્વારા એવું મળવું જોઈએ કે દરેકે દરેક મનુષ્ય સ્વતંત્રપણે પોતાનું ગુજરાન કરી શકે. હુન્નરઉદ્યોગની પરાધીનતાથી મુક્ત થવા માટે ૧ સ્વાશ્રય, ૨ વિજ્ઞાન ને ૩ ઉંચા જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. તેમજ નવી રીતોની સહાયથી દેશના જુના હુન્નરઉદ્યોગનો ઉદ્ધાર થવાનીપણ તેટલીજ જરૂર છે.

હિંદી પ્રજાની ભવિષ્યની ઉન્નતિ માટે હુન્નરઉદ્યોગની કેળવણી અને તેની સ્વતંત્રતા તરફ સંપૂર્ણ લક્ષ આપવાનું છે, અને તેટલા માટે પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણમાં હુન્નરઉદ્યોગ અને વ્યાપારી કેળવણી જેવા મહત્વના વિષયોને સ્થાન મળવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

અને તે સાથે છેવટે આપણે એટલુંપણ ઓન. મી. વાઝીના શબ્દોમાં કહીશું કે “ જો હિન્દની ગરીબી વાજબી રીતે ઓછી કરવી હોય, જો અગણિત “ લોકોના જમ્યાનાં સુખનું પ્રમાણ સંતોષકારક ચઢાવવું હોય. જો કેળવણી “ અને આરોગ્યનો વેગ ધણો વધારવો હોય તો પ્રથમ અને મૂળતત્વ નાણાં- “ વિષયક સ્વતંત્રતાની એક સારી ધોલી અને વ્યવહાર યોજના છે. અમારા “ લોકોએ લાંબા કાળથી નક્કી માન્યું છે કે જ્યાંસુધી તેઓને તેમના પોતાનાં “ આર્થિક નસીબને ઘડવાની પૂર્ણ છૂટ મળશે નહિ ત્યાંસુધી જેવા રૂપમાં “ આખાદ ઇંગ્લાંડ, આખાદ ફ્રાન્સ, આખાદ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ જણાય છે તેવાં “ રૂપમાં આખાદ હિંદુસ્તાન જેવાની આશા ફોકટ છે. જે બ્રિટીશ પ્રજામાં “ સાદી સમજ અને વ્યવહાર કુશળતા આટલી ભરપૂર છે તે બ્રિટીશ “ પ્રજાએ, હું જે આ સુધારાને સર્વ ખીજ સુધારાનો પાયો માનું છું તેની “ અગત્ય માટે જન્યત થવાનું છે. ભવિષ્યમાં હાલનો વહીવટ સુધારવાને “ માટે વિસ્તૃત લોકપ્રિય હકકો સાથની વધારે સારી ધારાસભાઓ તમને “ ભલે મળો. પણ જ્યાંસુધી વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગહુન્નરના વિષયમાં સ્થિર “ અને મજબૂત પ્રગતિ કરવામાં કૃત્રિમ અંધનોથી હિન્દને જકડી લીધેલું છે “ ત્યાંસુધી પ્રજાઓની હરોલમાં હિન્દે આગળ પડતું સ્થાન કંદેપણ લેવાંની “ આશાજ નથી. હિન્દુસ્તાનને હવે વધારે વખત એમ બાંધી ન “ રાખવું જોઈએ.”

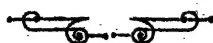
ઉપસંહાર.

આ બધી માત્ર મનુષ્ય અંતઃકરણની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનામય સંકલિત રૂપ-રેષા છે. પરંતુ સમયાનુસાર કુદરત પોતાને ગમતુંજ કરે જાય છે એટલે મનુષ્ય ઇચ્છા મૃગજળ સમાન છે. છતાં પણ “મનુષ્ય વત્ત ઇશ્વર કૃપા” આ સૂત્ર પ્રમાણે આપણે એટલી મહત્વાકાંક્ષા પ્રદર્શિત કરી શકીએ કે પરમેશ્વર આપણને એવો શુભ દિવસ દેખાડે કે, જ્યારે કેળવણીનો પ્રચાર એટલો બધો વધી ગયેલો માણસ પડે કે રસ્તામાં ચાલતા બીખારીઓ, રસો-ધઆઓ, અને મજૂરો પણ પ્રાચીન સમયના જમાનાઓની પ્રજાની માફક કેળવણી લીધેલા મળી આવે.

નામદાર પરમ કૃપાળુ બ્રિટીશ સરકારને પરમાત્મા તરફથી આ પ્રજાને જે એક પવિત્ર ટ્રસ્ટ (Trust) તરીકે સોંપવામાં આવેલ છે; તે આ દેશની પ્રજાને તેમના સરકારી જીવનથી હજીપણુ વિશેષે કરીને દરેક પ્રકારની સહા-નુશ્રુતિ આપી, ખાસ કરીને કેળવણીનો પ્રચાર એટલો બધો વિશિષ્ટ અને પ્રશસ્ત કરી દેશે કે હાલમાં ૫ ગામે ૧ સ્કૂલ અને ૪ છોકરે ૧ છોકરો અભ્યાસ કરતો જણાય છે તેને સ્થાને અલગ કુટુંબવાળું એકે ગામ નહિ રહે, અને અલગ માણસવાળું પણ એકે કુટુંબ નહિ રહે; અને એમ થવા જગતનિયંતા પ્રતિ પ્રાર્થના છે કે પ્રભુ ! એ સમય સત્વર સમીપ આપો.

નિયમો.

- ૧ નિયંધ પ્રુલસકેપ કાગળની એક બાજુએ અર્ધો હાંસીઓ રાખીને શાહીથી સ્વચ્છ અક્ષરે લખેલો હોવો જોઈએ.
- ૨ નિયંધની શૈલી અને ભાષા, વિષયની મહત્તા જાળવી સરળ અને સાદી અર્થાત સામાન્ય વર્ગથી પણ સમજી શકાય એવી હોવી જોઈએ તેમજ નિયંધ મૂળ મુદ્દા ઉપરજ લખાયેલો હોવો જોઈએ; અને તે કોઈપણ પ્રકારના અંગત આક્ષેપોથી મુક્ત હોવો જોઈએ.
- ૩ નિયંધ ૩૦ પાનાથી ઓછો ન હોવો જોઈએ તેમજ ૫૦ પાનાથી વધારે પણ ન હોવો જોઈએ. છતાં કોઈ નિયંધના વધુ પાનાં થતાં હશે અને તે બાબત કમિટીને મહત્વની જણાશે તો કમિટીને યોગ્ય જણાયેથી તેવો ભાગ રાખવામાં આવશે.
- ૪ નિયંધ જાહેર થએલી મુદત સુધીમાં મોકલી આપવો જોઈએ. ત્યાર પછી આવેલો નિયંધ સ્વિકારાશે નહિ.
- ૫ જે નિયંધ ધનામને યોગ્ય હશે તોજ ધનામ આપવામાં આવશે.
- ૬ આવેલા નિયંધો મુકરર થએલી કમિટી તપાસશે અને તે કમિટીનો નિર્ણય છેવટનો નિર્ણય ગણાશે.
- ૭ ફતેહમંદ નિયંધ છપાવવાનો અધિકાર સ્વ. ભાઈ હીરજી ટોપણ સ્મારક ફંડ કમિટીને રહેશે.
- ૮ ફતેહમંદ લેખકને જાહેર કરેલા ધનામના રૂપીયા ભાડીઆ મિત્ર-મંડળના વાર્ષિક મેળાવડા વખતે—એટલે વિક્રમ સંવતના ૨૩ થતા નૂતન વર્ષના કાર્તિકમાસમાં—આપવામાં આવશે.
- ૯ પાસ થએલ નિયંધ છપાય ત્યારે તેનાં પ્રુફ લેખકે તપાસી આપવાં જોઈશે; તે વખતે પોષ્ટ વિગેરેનો જે ખર્ચ થશે તે કમિટીને જણાવવાથી આપવામાં આવશે.
- ૧૦ નાપસંદ થએલો નિયંધ ટીકીટ મોકલી હશે તો પાછો મોકલવામાં આવશે.

“સમસ્ત—હિંદ—દેશમાં સ્થળે સ્થળે રકૂલની હાર પથર
લોકો વધારે સારા શહેરીઓ અને તે જોવાની મારી ખાઓશ

શ્રી સમ્રાટ પંચમ જ

“બ્રિટીશ રાજ્યની ઉન્નતિકારક દેખરેખ નીચે એક સૈકાથી
વધારે વખત ગાળ્યા છતાં અને જનસમાજને કેળવણી આપવાની
નીતિ સ્પષ્ટ રીતે ગ્રહણ કરવામાં આવેલી હોવા છતાં—દેશની વસ
સેંકડે હપટકા લખી વાંચી શકતા નથી. એ ખીના શું લેવાનક નથી?”

ઑન. મી. ચીમનલાલ એચ. સેતલ

“મૂળ કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવી અને દરેક પ્રક
ઉચ્ચ કેળવણી ફરજિયાત હરાવવી. કેળવણી માટેના ખર્ચમાં જે
પણ વધારો કરવામાં આવશે એટલા માટે હિન્દીપ્રજા વધતામાં વ
સંતોષ જાહેર કરશે.”

મહર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજી, એલ. એલ

“એવું કોઈપણ જાતનું કારણ નથી કે—મફત અને ફરજ
કેળવણી—આપણને ન મળે એમ આપણે આશા ન રાખી શક
દરેક સુધરેલી સરકાર પોતાની પ્રજાને સંસ્કારી બનાવવાના જે
પ્રયત્નો કરે છે તેવી, આપણી સરકાર પાસેથી દરેક પ્રકારની અ
રાખવાનો આપણને સંપૂર્ણ હક્ક છે.”

સ્વ. ઑન. મી. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોપ
સી. આઈ

“ધણા દેશોમાં છે તે પ્રમાણે આ દેશમાં પણ પ્રાથમિક
વણી મફત અને ફરજિયાત કરવાનો વખત હજી શું નથી આ
મને તો લાગે છે કે આપણે ધણો કીમતી વખત નકામો ગુમાવ્યો
અને હવે આ જેમ અને તેમ જલદી હાથ ધરીએ તેમ સારું...

ઑન. મી. ચીમનલાલ એચ. સેતલ

